

Б.А. Плотнікаў

Кіраўніку
аб мове

Акадэмія кіравання
пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь

Кафедра беларускай мовы
і мовазнаўства

Б.А. Плотнікаў

Кіраўніку **аб мове**

Мінск 2001

УДК 808,26(075,8)

П 39

Плотнікаў Б.А.

Кіраўніку аб мове. - Мн.: Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2001.— 126с.

З мовай прама або апасродкавана звязана фактычна ўся прафесійная дзейнасць любога кіраўніка, таму менавіта мова служыць яго галоўнай функцыя-нальнай і рабочай прыладай, ад умелага і эфектыўнага выкарыстання якой залежыць і яго поспех, і імідж, і кар'ера. У кнізе характарызуюцца асноўныя якасці і функцыі мовы, разглядаюцца пытанні стылістыкі і культуры маўлення. Асобая ўвага надаецца дзелавым зносінам кіраўніка, што грунтуюцца на выкарыстанні мовы ў яе вуснай (даклады, выступленні, тэлефонныя размовы і г.д.) і пісьмовай (розныя віды дакументаў) формах.

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук, акадэмік, прафесар А.І. Падлужны,

доктар філалагічных навук, прафесар Л.А. Антанюк.

Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь да выдання.

ISBN 985-457-054-1

© Б.А. Плотнікаў
Акадэмія кіравання
пры Прэзідэнце
Рэспублікі Беларусь

Ўступ

На падліках спецыялістаў (гл.: Холодович 1979, 269), прыблізна 80% усяго свядомага жыцця чалавека прама ці ўскосна суадносіцца з мовай, г. зн. 19 гадзін у суткі кожны з нас або размаўляе, або некага слухае, або піша, або чытае, або мармыча ў сне, або разважае, зразумела, з выкарыстаннем моўных сродкаў і г.д. Таму невыпадкова наша зямное жыццё ў Японіі называюць спецыяльным выразам *моўнае існаванне* (гл.: Языкознание в Японии 1983, 111 – 123), а па японскай прымаўцы *Конь пазнаеца ў хадзе, чалавек у гаворцы* з мовай нітуецца і сама чалавечая існасць.

Практычна ўвесь рабочы час кіраўнікоў усіх рангаў непасрэдна лучыцца з рознымі формамі маўленчай дзейнасці, якая прадстаўлена ў выглядзе дзелавых перамоў, нарад, інструктажаў, абмеркаванняў разнастайных праблем, тэм і пытанняў, у выглядзе распараджэнняў, указаў, загадаў, тэлефонных размоў і інш. Маўленчая дзейнасць ляжыць у аснове ўспрыняцця, перапрацоўкі і перадачы разнастайнай вербальнай інфармацыі, што атрымліваецца кіраўніком і перадаецца як у адносінах да вышэйшага начальства, так і ў дачыненні да кіраўнікоў ніжэйшых рангаў і падначаленых. Мова прама выкарыстоўваецца пры падрыхтоўцы пісьмовых і вусных справаздач, дакладаў, паведамленняў, дзелавых дакументаў і інш. Разнастайныя віды маўленчай дзейнасці працінаюць фактычна ўсе 100% працоўнага часу кіраўніка, таму менавіта мову, а не камп'ютэры, АСУ, сотовыя тэлефоны і іншыя тэхнічныя сродкі інфармацыі можна лічыць галоўным функцыянальным і рабочым інструментам любога кіраўніка.

Няўдачы ў маўленчых зносінах служаць адной з асноўных бед сучаснага кіраўніка. Прадстаўленне добрай справы, цікавай задумы, выгаднай прапановы, узаемакарысных кантрактаў і г.д. дрэннымі, няўдалымі ці нават неаптымальнымі словамі можа прывесці і часцей за ўсё прыводзіць да дзелавых катастроф, або, прынамсі, да правалу згаданых намераў. Глыбокія і кампетэнтныя прафесійныя веды, якім у неабходны час, у неабходным месцы, у пэўных сацыяльных сітуацыях срод

калег, партнёраў і іншых субяседнікаў не знаходзіцца адэкватных моўных сродкаў выражэння, аказваюцца проста нерэалізаванымі, фактычна мёртвымі і непатрэбнымі для ўзнікшых рабочых праблем, дзе вырашаюцца актуальныя для справы пытанні.

Для таго каб аптымальна і ўсебакова выкарыстаць свае здольнасці, інтэлектуальны патэнцыял і духоўныя рэсурсы, умела прымяняць іх у сваёй штодзённай дзейнасці, кіраўнік павінен не толькі інтуітыўна, аўтаматычна; спантанна эксплуатаваць наяўныя ў яго свядомасці моўныя сродкі, але і тэарэтычна ведаць экспрэсіўныя ўласцівасці мовы, яе магчымасці ўплываць на іншых людзей, пераконваць іх, рабіць сваімі аднадумцамі ў канкрэтнай справе, знаць арганізацыйныя і мабілізацыйныя асаблівасці мовы, якія здольны яднаць людзей і мэтанакіравана выкарыстоўваць іх агульныя магчымасці на карысць інтарэсаў фірмы, калектыву, прадпрыемства, установы і г.д.

Свядомае, творчае ўменне карыстацца мовай часткова пакрываецца паняццем “культура маўлення”, якому прысвечаны спецыяльны раздзел гэтай кнігі. Папярэдне нагадаем толькі, што гэтае паняцце служыць арганічнай часткай агульнай культуры кіраўніка, бо, калі нават ён бездакорна апраунуты, з добрымі манерамі і г.д., але будзе няправільна вымаўляць словы, напрыклад, з неадпаведным націскам тыпу **мага́зін*, **до́цэнт*, **алфа́віт* і да т.п., то ўражанне аб ім у суразмоўцаў, у аудыторыі, перад якімі яму прыходзіцца гаварыць, выступаць, выказвацца па розных пытаннях, хутчэй за ўсё не будзе цалкам станоўчым незалежна ад таго, якой глыбіні і актуальнасці будуць думкі, неадэкватна сфармуляваныя ім вербальнымі сродкамі.

Тым не менш, зразумела, рэалізаваць такія ўласцівасці культуры маўлення, як яго правільнасць (арфаэпічная, акцэнталагічная, арфаграфічная, лексічная, сінтаксічная і інш.), лагічнасць, дакладнасць, дарэчнасць, багацце, чыстата, выразнасць і інш., магчыма толькі пры глыбокім веданні тэмы гаворкі або абмеркавання, пры ўменні самастойна думаць, разважаць і пры

любых абставінах захоўваць сваё “я”, упэўненасць у сабе, пры належным эмацыйным настроі, пры ўменні трымацца і перад самым аўтарытэтным, высокапастаўленым суб'яднікам, і перад любой аўдыторыяй. У дадзеным выпадку неабходна пэўная гармонія наяўных моўных сродкаў у кіраўніка і ўсяго таго (думкі, прапановы, меркаванні, заўвагі і інш.), што ён плануе выказаць. Пры адсутнасці або дыспрапорцыі экспрэсіўных (выяўленчых) і патэнцыяльных даных можна назіраць, з аднаго боку – шматслоўнасць, што здатна пераходзіць у пустаслоўе, з другога боку, – у рознай ступені нерэалізацыю задуманага, наяўнага інтэлектуальнага і духоўнага змесціва, а магчыма, і коснаязыкасць.

Надзвычай істотным фактарам для маўленчай дзейнасці кіраўніка служыць аргументацыя асноўных момантаў, палажэнняў, частак свайго выступлення ці даклада, ці справаздачы і г.д. Чым больш шырока, разнастайна, дарэчна ўжывае кіраўнік розныя спосабы доказаў для сказанага ці напісанага, тым больш эфектыўным і пераканальным будзе яго маўленчы акт (вусны або пісьмовы). У якасці аргументацыі вербальных дзеянняў прамойцы служаць выкарыстанне канкрэтных фактаў (па магчымасці іх наглядная дэманстрацыя ці непасрэдна, ці праз малюнак, схему, іншыя ілюстрацыі), ужыванне сілагізмаў, а таксама іншых лагічных пасылак і заключэнняў (індукцыя, дэдукцыя, аналіз, сінтэз і інш.), статыстычныя дадзеныя, гістарычныя экскурсы, вынікі спецыяльных апытанняў, думкі экспертаў і ўвогуле аўтарытэтных і кампетэнтных асоб у пэўнай галіне ведаў, дарэчныя цытаты вядомых вучоных, дзеячоў культуры, палітыкі і інш.

Толькі на карысць выступлення можа паслужыць умелае выкарыстанне крылатых выразаў, афарызмаў, прыказак і прымавак, фразеалагізмаў, усяго спектра моўных тропай (параўнанні, метафары, эпітэты і інш.).

Вельмі плённым спосабам уздзеяння на аўдыторыю, г. зн. належным аргументам, у вусным выступленні з'яўляюцца разнастайныя парамоўныя сродкі (тон і інтанацыя голасу; нату-

ральныя рухі цела; міміка, жэсты; дарэчныя паўзы, зменлівыя ў залежнасці ад зместу думкі, што выкладаецца; тэмп, громкасць і мадуляцыя маўлення; пэўны артыстызм прамойцы). Важным аказваецца ў маўленчай дзейнасці кіраўніка і кампазіцыйнае размеркаванне матэрыялу па ступені яго значнасці і актуальнасці, структураванне ў адпаведнасці з мэтай выступлення яго асноўных частак, палажэнняў, уменне сцісла абагульніць у заключэнні галоўныя моманты прамовы ў выглядзе тэзісных вывадаў, заінтрыгаваць слухачоў пачаткам, або ўводзінамі прамовы, каб звярнуць іх увагу на выступленне ў цэлым ці пастаноўкай цікавага пытання, ці кантрастнай фармулёўкай, ці парадоксам і г.д.

Арганічнымі кампанентамі маўленчай дзейнасці кіраўніка з'яўляюцца ўменне карэктна і па сутнасці справы, што разглядаецца, абмяркоўваецца, выслухоўваецца, задаваць канструктыўныя пытанні дакладчыку; здольнасць уважліва слухаць субяседніка, прамойцу, аратара, фіксаваць і чуйна рэагаваць на каштоўныя і карысныя для сваёй справы палажэнні, думкі, факты, аргументы, парады, вывады і інш., якія месцяцца ў праслуханых (прачытаных) паведамленнях, дакладах, выступленнях, справах і г.д.

Неад'емнай часткай агульнай культуры, іміджу, аўтарытэту кіраўніка служаць граматынае і правільнае афармленне ім дзелавых папер, дакументаў, анкет і да т.п.; своечасовы, добразычлівы і канструктыўны адказ на ўсе службовыя пісьмы, запыты, уведамленні, запрашэнні, віншаванні, рэкламацыі і да т.п. Такім чынам, дзейснымі кампетэнтнымі аўтарытэтнымі кіраўнікамі могуць быць пераважна толькі тыя спецыялісты, якія глыбока і ўмела валодаюць усімі багаццямі маўлення, шырока, свядома, пісьменна выкарыстоўваюць іх у сваёй прафесійнай дзейнасці.

Глава 1. Неабходныя звесткі аб мове

1.1. Месца і роля мовы ў грамадстве

Чалавек з'яўляецца адзінай істотай, якая валодае мовай і шырока карыстаецца ёй ва ўсіх сферах свайго жыцця і сваёй дзейнасці. Таму мову можна разглядаць як дыферэнцыяльную прыкмету, што вылучае чалавецтва з іншых “насельнікаў” Зямлі. Вядомы лацінскі выраз *Homo sapiens* мае свой працяг *est homo loquens* ‘Чалавек разумны ёсць той, які гаворыць’. Ёсць усе падставы саму сутнасць чалавека разглядаць менавіта праз мову, бо яна з'яўляецца не толькі галоўнай адрознівальнай рысай чалавека, але і тым сродкам, дзе матэрыялізуецца яго духоўныя багацці, і праз які людзі звязваюцца паміж сабой у адзіны сацыяльны арганізм, таму што мова служыць самым універсальным і эфектыўным інструментам зносін людзей. Акрамя таго праз мову людзі лучацца з вонкавай, знешняй рэчаіснасцю, таму што ўсе яе прадметы, з'явы, прыкметы чалавек зрабіў уласным унутраным здабыткам: з дапамогай слоў, намінацый засвоіў іх і зрабіў часткай сваёй свядомасці і, такім чынам, стварае з імі арганічную лучнасць.

Спробы вызначыць чалавека толькі яго знешнімі характарыстыкамі, без паняцця мовы, нельга прызнаць удалымі, бо нават у выкананні геніяльных філосафаў “бязмоўныя” азначэнні чалавека могуць выклікаць толькі ўсмешку. Так, калі старажытнагрэчаскі мысліцель Платон патлумачыў чалавека як двухногую істоту без пер'яў, то другі філосаф, Дыяген, прынёс яму абшчыпанага пеўня і сказаў: “*Вазьмі свайго чалавека*”.

Сучасныя азначэнні чалавека і ў тлумачальных слоўніках, і ў энцыклапедыях не толькі абавязкова выкарыстоўваюць паняцце мовы, але, як правіла, ставяць яго ў цэнтр характарыстыкі чалавека. Напрыклад, у “Тлумачальным слоўніку бела-

рускай мовы” значэнне слова *чалавек* раскрываецца наступным чынам: “Грамадская істота, якая мае высокаарганізаваны мозг, валодае мысленнем, маўленнем, здольнасцю вырабляць прылады працы і мэтанакіравана выкарыстоўваць іх для ўздзеяння на навакольны свет». Вельмі блізкае да прыведзенага азначэння даецца характарыстыка чалавеку і ў БелСЭ. Сарцавіннае палажэнне маўлення ў падобных фармулёўках тлумачыцца не толькі “геаграфічна”, тым, што яно знаходзіцца ў іх сярэдзіне, але і тым, што ўсе астатнія прыкметы апасродкаваны мовай, вынікаюць з яе. Эвалюцыя жывёльнага свету да яго вяршыні – грамадскай істоты, чалавека стала магчымай дзякуючы мове, паралельна з узнікненнем і развіццём якой фарміраваўся чалавек, складвалася яго свядомасць, назапашваліся веды і перадаваліся ад аднаго пакалення да другога, а на падмурку гэтай свядомасці і гэтых ведаў чалавек навучыўся ствараць прылады працы. Больш таго, мова і сама з’яўляецца, як зазначыў англійскі філосаф-фізік Дж. Бернал, прыладай працы і, магчыма, галоўнай сярод іх, бо ўсе віды разумовай і свядомай фізічнай дзейнасці звязваюцца паміж сабой з дапамогай мовы, утвараюць з ёй гарманічнае адзінства пад агульнай назвай *праца* (Бернал 1956, 47).

Не толькі асобнага чалавека, але і самыя значныя сацыяльныя групы людзей – нацыі, натуральна вызначаюць з выкарыстаннем яе галоўнай прыкметы – мовы. У БелСЭ, напрыклад, нацыя тлумачыцца як “гістарычная супольнасць людзей, якая характарызуецца ўстойлівымі эканамічнымі і тэрытарыяльнымі сувязямі, агульнасцю мовы і асаблівасцямі псіхічнага складу, што праяўляецца ў спецыфічных рысах культуры”. І ў гэтай фармулёўцы мова займае цэнтральнае месца не толькі па свайму палажэнню ў прыведзеным азначэнні, але і па тым, што ўсе віды сувязяў паміж членамі нацыі, псіхічны склад і культура людзей цалкам грунтуюцца на мове, апасродкавана ці прама праяўляюцца ў ёй.

Хаця ў выніку складаных сацыяльна-палітычных і эканамічных працэсаў у гістарычны час узнікаюць новыя нацыі, што карыстаюцца гатовай мовай (параўн.: амерыканцы – англійская мова, аўстрыйцы – нямецкая мова, малдаване – румынс-

кая мова і г.д.), усе карэнныя этнасы выпрацоўваюць сваю мову і дбаюць пра яе як тыповую рысу сваёй адмысловай, непаўторнай самасвядомасці. Нацыі і народнасці, што ўтварыліся ў нядаўні час, імкнуцца мець сваю ўласную, нечым адрозную ад іншых, мову. Так, толькі з 1945 года пачала існаваць разам з утворанай у складзе Югаславіі Македонскай рэспублікай македонская мова, што разглядалася раней як дыялект, разнавіднасць балгарскай мовы. Адзіная сербскахарвацкая літаратурная мова, існаваўшая стагоддзі, з утварэннем новых дзяржаў на тэрыторыі Югаславіі расшчапляецца на нашых вачах на дзве асобныя мовы – сербскую і харвацкую, якія ў хуткім часе, несумненна, будуць кадыфікаваны, існаваць і функцыянаваць як самастойныя. Больш таго, некаторыя навукоўцы сцвярджаюць, што падчас існавання ЗША выпрацаваўся не толькі амерыканскі варыянт англійскай мовы, але і ствараецца новая мова, амерыканская. Тое ж можна сказаць і пра розныя варыянты іспанскай мовы на тэрыторыі Паўднёвай Амерыкі, якія, магчыма, у гістарычнай перспектыве таксама набудуць статус самастойных моў, бо функцыянуюць у прынцыпова розных ад тытульнай Іспаніі ўмовах (эканамічных, сацыяльных, культурных, псіхалагічных і інш.).

Кожная нацыянальная мова, што нітуе людзей у найбольш значную сацыяльную супольнасць, унутры гэтай супольнасці (нацыі) адлюстроўвае ў сабе дыферэнцыяцыю людзей па месцы жыхарства (праз тэрытарыяльныя свае разнавіднасці, або дыялекты і гаворкі), па роду заняткаў і інтарэсаў (праз жаргоны), па прафесійнай дзейнасці, яе відах (праз розныя стылі і падмовы), вылучае найбольш значныя, арыгінальныя, самавітыя індывідуумы ў любым цывілізаваным грамадстве (праз ідыястылі).

Такім чынам, мова адназначна і ўвыпуклена характарызуе чалавецтва як асобны клас жывых істот, дыферэнцыравана прадстаўляе падзел гэтага класа на такія суполкі, як нацыі, унутры нацыі праводзіць тэрытарыяльныя, сацыяльныя, прафесійныя і іншыя межы паміж людзьмі; чуйна, тонка, дасціпна, але бачна і даволі выразна вылучае сярод людзей кожнай нацыі найбольш значных яе прадстаўнікоў, якія ў сваёй асобе

праз гэту мову больш канцэнтрыравана, багата і разнастайна выражаюць інтарэсы і сутнасць нацыі, чым мноства звычайных усярэдненых носьбітаў дадзенай мовы. Людзей жа, якія не карыстаюцца сродкам самавыражэння тытульнай нацыі, нельга лічыць яе тыповымі прадстаўнікамі. Любая значная асоба звычайна выступае ў пэўным нацыянальным абліччы, хаця і робіцца пры гэтым здабыткам усяго чалавецтва (параўн.: Ньютон – англічанін, Вальтэр – француз, Гётэ – немец, Талстой – рускі, Скарына – беларус і г.д.).

1.2. *Функцыі мовы*

Функцыі мовы зводзяцца да іх прызначэння, да тых ролей, якія яны выконваюць і ў дачыненні да асобнага чалавека, і ў адносінах да грамадства, людзей у цэлым. Праз функцыі, што нясе ў сабе мова, вызначаецца і яе сутнасць, змест, прырода, праз іх жа даюцца і розныя азначэнні слова і паняцце мовы, разнастайныя тлумачэнні і характарыстыкі мовы.

Да асобнага чалавека, індывідуума, і ў прыватнасці, калі гэты індывідуум адчувае сябе не толькі часцінкай соцыума, а найперш самавітай, непаўторнай асобай, са сваім арыгінальным “я”, мова служыць перадусім сродкам самавыражэння, сродкам, праз які выяўляецца і рэалізуецца адмысловы інтэлектуальны, і шырэй духоўны, патэнцыял гэтай асобы. Найбольш яскрава самавыражэнне праз мову рэалізуецца ў буйных пісьменнікаў, паэтаў, іншых інтэлектуалаў, што выказваюць свае думкі, пачуцці вербальна. Спецыфічнае выкарыстанне агульнай мовы асобным чалавекам адлюстроўваецца ў разнастайных лінгвістычных рысах (словаўтваральных, стылістычных, семантычных, сінтаксічных і інш.) яго маўленчай дзейнасці, што атрымала ў мовазнаўстве найменне *ідыястылія*. Ідыястыліям самых значных асоб і мове самых знакамітых твораў прысвячаюцца цэлыя манаграфічныя даследаванні або нават серыі навуковых прац. Напрыклад, на матэрыяле мовы вядомага рускага пісьменніка М.Горкага ў савецкі час абаронена звыш 200 доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый. Як мага паўнейшая рэалізацыя духоўнага патэнцыялу чалавека прадстаўляе значны

інтарэс для грамадства, служыць не толькі на пэўную карысць гэтага грамадства, але і ўяўляецца пільнай, ледзь не фізіялагічнай патрэбай асобы, бо, як сказаў вядомы паэт І.Бродскі, у прыватнасці, такі від самавыражэння, як паэзія – гэта не столькі выражэнне пачуццяў, колькі вызваленне ад іх. Асоба, якая па тых ці іншых прычынах не знаходзіць можнасці для сваёй самарэалізацыі ў гэтым жыцці, адчувае і дыскамфорт, і пакуты, і выражае адкрытую незадаволенасць жыццём, што можа прывесці да драматычных ці нават трагічных наступстваў. Самым эфектыўным сродкам самавыражэння індывідуума выступае родная мова, або сваёй нацыі, таму што выкарыстанне іншай, нават больш пашыранай, лепш распрацаванай і прэстыжнай, але чужой мовы ў дачыненні да асобнага чалавека прыводзіць да рэалізацыі толькі 20% яго ўнутранага патэнцыялу, у той час як 80% яго “я” застаюцца назаўсёды пахаванымі ў нетрах, лічы на “могілках” яго душы. “На чужой мове мы страчваем 80% сваёй асобы. Мы губляем здольнасць жартаваць, іранізаваць. Толькі гэта прыводзіць мяне ў жах” (Довлатов 1990, 61). Невыпадкова такія геніяльныя беларускія паэты, як Я.Колас, М.Багдановіч, што спрабавалі пісаць на рускай мове, засталіся невядомымі для шырокага кола чытачоў, а як мастакі роднага слова сталіся класікамі беларускай і сусветнай літаратуры.

У адносінах да цэлых народаў можна таксама назіраць пры выкарыстанні няроднай мовы падобную ж карціну. Амаль усё Сярэдневечча, цэлае тысячагоддзе, Еўропа карысталася адзінай мовай, латынню, і ў якасці сродка камунікацыі, і ў якасці сродка адукацыі, навукі, культуры і інш., і за гэты вялізны прамежак часу на ўсім яе абшары не створана амаль ніводнага геніяльнага мастацкага твора, але варта было ў перыяд Адраджэння народам Еўропы пачаць выкарыстоўваць родныя нацыянальныя мовы, укаранёныя ў генныя сістэмы людзей, як з’явілася мноства геніяў, як правіла, у нацыянальным абліччы (параўн.: Дантэ – італьянская мова, Сервантэс – іспанская мова, Шэкспір – англійская мова, Рабле – французская мова, Лютэр – нямецкая мова, Скарына – беларуская мова і інш.).

Народы, цэлыя вялікія краіны, што перайшлі на іншую мову, страцілі сваю былою веліч, багацце, самавітасць і сталіся бед-

нымі, малацікавымі, перыферычнымі ў свеце. Так, адна з багацейшых у мінулым ва ўсіх адносінах краіна Індыя пасля таго, як англійская мова зрабілася адной з дзяржаўных, мовай адукацыі, навукі, культуры і інш., апынулася зараз у маргінальным палажэнні. Тое ж можна сказаць і пра сучасную Беларусь, якая раней пад найменнем Вялікае Княства Літоўскае (гл.: Ермаловіч 2000), выкарыстоўвала родную мову ў якасці адзінай дзяржаўнай і была адной з буйнейшых культурных краін Еўропы, пасля суцэльнай спачатку паланізацыі, а потым русіфікацыі на працягу 18 – 20 стст. сталася і самай беднай, і самай непрывабнай ў Еўропе, якая выцясніла сучасную Беларусь амаль з усіх сваіх структур як нецікавую, несамавітую і непатрэбную нікому дзяржаву. Наадварот, чухонцы, што былі ў складзе Расіі і натуральна карысталіся рускай мовай у сацыяльным жыцці, складалі ў колішняй Расіі адну з найбольш адсталых тыповых акраін імперыі пры набыванні самастойнасці і выкарыстання не “великого и могучего”, а сваёй малавядомай, але роднай мовы, зрабіліся адной з заможных і развітых краін сучаснай Еўропы. Гаворка ідзе пра Фінляндыю, жыхары якой раней называліся чухонцамі. Для нацый родная мова з’яўляецца не толькі аптымальным сродкам самавыражэння, але і сродкам самасцвярджэння, самаідэнтыфікацыі, своеасаблівай святыняй, непаўторнай карцінай светабачання. Для асобнага чалавека, і ў прыватнасці для кіраўніка, мова служыць аптымальным сродкам самарэалізацыі, поліфункцыянальным інструментам, што здатны вычарпальна выкарыстоўваць інтэлектуальны, духоўны патэнцыял, перададзены ад продкаў і закладзены ў нервовай сістэме, у глыбінях падсвядомага досведу, набываў цэлых пакаленняў. Разгледжаная здольнасць мовы не зусім адэкватна называецца экспрэсіўнай функцыяй, праз якую і рэалізуюцца нашы намеры, думкі, пачуцці, наш досвед, наша светаўспрыманне, наша індывідуальнасць.

Найбольш пашыранай, бачнай, часта ўжывальнай для азначэння сутнасці мовы служыць яе камунікатыўная функцыя, або функцыя зносін паміж людзьмі. Так, вядомы аўстрыйскі лінгвіст К. Бюлер услед за Платонам сцвярджаў, што мова ёсць орган, з дапамогай якога адзін чалавек можа нешта паведаміць

іншаму (Бюлер 1993,30). У камунікатыўнай функцыі праяўляецца найперш сацыяльны, грамадскі характар мовы; за межамі соцыума пры яго знікненні, асіміляцыі іншымі народамі, мова з жывой робіцца мёртвай, як гэта сталася з прускай, палабскай, скіфскай і многімі іншымі мовамі, носьбіты якіх зніклі са сцэны гісторыі. Мова нітуе пэўную народнасць, нацыю ў адзіны сацыяльны арганізм, дзе яна выконвае ролю своеасаблівай нервовай сістэмы, на якой трымаецца еднасць той ці іншай народнасці, нацыі. Менавіта праз мову асобны чалавек далучаецца да пэўнай сацыяльнай суполкі людзей, робіцца арганічнай, “сваёй” яе часцінкай.

Чалавек лучыцца з навакольным светам праз намінацыйную функцыю мовы. Усе прыродныя прадметы, з’явы, іх уласцівасці робяцца ўнутраным здабыткам носьбіта мовы, ствараюць свет яго вобразаў, уяўленняў, паняццяў пераважна пры іх намінацыі, калі знешнія рэаліі атрымліваюць назвы сродкамі мовы, найперш словамі, устойлівымі выразамі. Звычайна тым прадметам і з’явам рэчаіснасці, якія адыгрываюць важную ролю ў жыцці пэўнага калектыву, даецца значна больш разнастайных назваў, што адлюстроўваюць розныя іх бакі, чым з’явам і прадметам, якія знаходзяцца на перыферыі інтарэсаў чалавека, не сустракаюцца ці рэдка сустракаюцца ў яго жыцці. Напрыклад, у арабскай мове даследчыкі адзначаюць каля 5000 найменняў такой жывёліны, як вярблюд (гл.: Майзель 1983, 78-79), у той час, калі ў беларускай мове зафіксавана ўсяго адно адпаведнае слова. Для беларускага селяніна важнейшую ролю адыгрываў у яго ранейшай гаспадарцы конь, і толькі для аднагадовага жарабя ў дыялектах Беларусі адзначаюцца дзесяткі яго розных найменняў (Лексічны атлас 1993, 42-43). У слоўніку сінонімаў беларускай мовы (гл.: Клышка 1993) адзначаецца 73 розныя назвы паняцця гаварэння, паняцце добрага выражаецца 70 рознымі словамі, паняцце хуткасці – 126 рознымі словамі і г.д. Як паведаміў мне вусна беларускі лексікограф М.Крыўко, у шасцітомным слоўніку сінонімаў, які рыхтуецца ім да друку, для слова *памерці* адзначана каля тысячы беларускіх сінонімаў.

Багацце слоўніка ў цэлым, а таксама колькасць намінацый у пэўнай галіне жыцця і ведаў сведчыць не толькі аб стане і развіцці мовы народа, але і аб ступені яго інтэлектуальнага і духоўнага стану, аб глыбіні распрацоўкі тых паняццяў, якія звязаны з жыццёвымі ўмовамі людзей і маюць для іх істотнае значэнне.

Адной з важных функцый мовы служыць пазнавальная. Наша пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, абагульняюцца, класіфікуюцца з дапамогай мовы. Прычым мова выступае не толькі ў якасці матэрыяльнага замацавальніка ведаў, але і выкарыстоўваецца як найбольш эфектыўны інструмент пазнання, таму што стварэнне і ўзбагачэнне асноўных катэгорый мыслення (паняццяў) адбываецца на падмурку мовы. Звычайна паняццям адпавядаюць словы і тэрміны, якія маюць абагульняльны характар, бо абазначаюць, як правіла, не адзін прадмет, а цэлыя іх скупнасці (параўн.: *дрэва, чалавек, істота* і інш.) або адцягненыя, абстрактныя паняцці (параўн.: *гіпотэза, раман, тэорыя* і інш.). Як інструмент пазнавальнай дзейнасці людзей мова выкарыстоўваецца прадстаўнікамі ўсіх прафесій, спецыяльнасцяў або пераважна самастойна (у журналістаў, філолагаў, гісторыкаў, сацыёлагаў і інш.), або ў спалучэнні з іншымі знакамі (у матэматыкаў, фізікаў, хімікаў, інжынераў і інш.). Для апісання ж самой мовы, гэтага універсальнага інструменту пазнання, спецыялісты выкарыстоўваюць гэтую ж самую мову, толькі замест звычайных слоў прымяняюцца лінгвістычныя тэрміны тыпу *фанема, марфема, граматыка, сема, лексікалогія* і да т.п., ці тэрміналагізаваныя словы тыпу *сказ, гук, літара, выраз* і інш., якія арганізуюцца ў навуковы ці спецыяльны тэкст правіламі літаратурнай мовы. У сучаснай лінгвістыцы побач са спецыяльнай тэрміналогіяй ужываюцца так званыя параграфемы (малюнкі, схемы, формулы, табліцы, лічбы, графікі, дыяграмы, карты, фотаздымкі і да т.п.). Выкарыстанне мовы для апісання яе самой звязваецца з метамоўнай функцыяй, г.зн. **метамова = мова апісання.**

Пры маўленні часта важным аказваецца не толькі тое, што сказаць, але і як сказаць. Якасныя характарыстыкі маўлення ацэньваюцца як па перададзеным сэнсе, па інфарматыўнасці,

так і па эмацыянальнай афарбоўцы, па эстэтычных уласцівасцях, што ўздзейнічаюць на слухачоў, атрымальнікаў інфармацыі часта больш эфектыўна, чым іншыя рысы маўлення. Мілагучныя выказванні пры аднолькавай інфарматыўнасці са звычайным паведамленнем успрымаюцца з большай асалодай і пільнейшай увагай, з глыбейшым уражаннем. Патрэбы чалавека ў прыгажосці задавальняюцца з дапамогай многіх мастацтваў (жывапіс, музыка, скульптура, архітэктура, кіно і інш.) і не ў меншай ступені эстэтычнай функцыяй мовы, што непасрэдна ўвасабляецца ў такіх відах маўленняй дзейнасці, як прыгожае пісьменства, сцэнічнае маўленне, красамоўства і інш. Будзённым выказванні-пажаданні тыпу *Хай у тваім маладым жыцці будзе многа добрага ў такіх майстроў беларускага слова, як Максім Багдановіч, ператвараюцца ў моўныя шэдэўры:*

*Будзь жа век малады,
Поўны светлымі днямі!
Гралятайце гады,
Залатымі агнямі!*

Мілагучнасць і прывабнасць падобных узораў маўлення мастацтва не страчваецца з цягам часу, яны назаўсёды застаюцца ў моўнай скарбонцы народа і скіраваны (прызначаны) для спаталення эстэтычных патрэб людзей.

Разнастайныя функцыі мова рэалізуе пры сваім ужыванні не паасобку, а ў комплексе з сітуацыйным увыпукленнем адной з іх у залежнасці ад намераў прамоўцы, яго здольнасцей, мэты выказвання, інтарэсаў і складу аўдыторыі (слухачоў або субяседнікаў) і іншых фактараў. Прычым розныя адзінкі мовы засяроджаны на выкананні галоўнай для кожнай з іх функцый. Так, драбнейшая адзінка мовы – фанема – выконвае пераважна сэнсаадрознівальную функцыю, з дапамогай якой мы не блытаем словы, а выразна дыферэнцыруем не толькі іх форму, але і змест, што асабліва бачна праяўляецца ў тых выпадках, калі словы адрозніваюцца адной фанемай (параўн.: *норма і форма, план і клан, стол і стул, код і кот і інш.*). Марфема выконвае ў асноўным строе-

вую, будаўнічую функцыю, праз якую з марфем ствараюцца словы. У сваю чаргу словы выкарыстоўваюцца пераважна ў намінацыйнай функцыі, з дапамогай якой кожны прадмет і яго прыкметы, што ўяўляюць інтарэс для чалавека, атрымліваюць сваю назву ці назвы, калі гэты прадмет мае важнае значэнне для людзей. Фразеалагізмы выконваюць перадусім экспрэсіўную функцыю. Так, з двух выказванняў *Ён прыйшоў позна* і *Ён вярнуўся ў свіныя галасы* другі сказ, у складзе якога адзначаецца фразеалагізм *у свіныя галасы*, з'яўляецца больш экспрэсіўным. Урэшце сказ выконвае камунікатыўную функцыю, праз якую людзі зносяцца паміж сабой.

Функцыянальную прыроду мае і расслаенне мовы на розныя стылі (размоўны, афіцыйна-дзелавы, навуковы, публіцыстычны і інш.), таму што кожны з іх мае сваё прызначэнне, разлічаны на выкананне пэўных функцый у акрэсленых сферах жыцця і дзейнасці чалавека. У цэлым усе функцыі, якія выконвае мова, накіраваны на тое, каб зрабіць яе найбольш эфектыўным і аптымальным сродкам самавыражэння людзей і сродкам зносін паміж імі.

1.3. Літаратурная мова і моўная норма

Літаратурная мова мае ў значнай ступені штучны характар, таму што ў яе аснове ляжыць паняцце нормы, якая падлягае свядомаму ўздзеянню з боку найбольш адукаваных і лінгвістычна дасведчаных прадстаўнікоў грамадства, г. зн. норма фарміруецца, вызначаецца, а таксама час ад часу перавызначаецца спецыялістамі, якія, пры гэтым, зразумела, улічваюць так званы узус, або найбольш характэрныя і ўстойлівыя рысы выкарыстання канкрэтнай мовы ў канкрэтным соцыуме.

Пад літаратурнай нормай разумеецца адносна стабільны спосаб моўнага ўжывання, які замацаваны ў лепшых пісьменных узорах літаратуры (мастацкіх творах, дзелавых дакументах, сродках масавай інфармацыі і інш.), якому аддае перавагу найбольш адукаваная частка грамадства і які закадыфікаваны ў спецыяльных лінгвістычных працах (акадэмічных граматыках, слоўніках, асобна выдадзеных даведніках і інш.). Норма грунтуецца на шматлікіх арфаграфіч-

ных, арфаэпічных, акцэнталагічных, марфалагічных, словаўтваральных, лексічных, сінтаксічных, стылістычных пра-вілах, зафіксаваных у зазначаных вышэй працах, і з'яўляецца абавязковай у сацыяльных сітуацыях выкарыстання мовы (стварэнне пісьмовых тэкстаў, вусныя публічныя выступленні). Літаратурная мова служыць вышэйшай формай і самай аўтарытэтнай рэпрэзентацыяй нацыянальнай мовы, але не заўсёды супадае з ёй, таму што апошняя (нацыянальная мова) ствараецца толькі ў пэўны гістарычны час разам з фарміраваннем нацыі. Так, беларуская нацыя фарміруецца на працягу другой палавіны 19-га стагоддзя і паралельна з працэсам яе станаўлення усталяваецца адзіная для ўсёй тэрыторыі Беларусі літаратурная мова, дзе дагэтуль існавала мноства жывых рэгіянальных гаворак, адны з якіх (сярэднебеларускія) пакладзены ў падмурак сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Да гэтага ж часу на Беларусі ўжывалася ў якасці адзінай літаратурнай мовы (мовы афіцыйных зносін, дзяржаўных дакументаў, рэлігійнай, мастацкай, палемічнай, жыццёвай, мемуарнай, навуковай літаратуры) і старажытнаўсходне-славянская (старажытнаруская), і старабеларуская, і польская, і руская, і нават лацінская. У Сярэдневеччы амаль на працягу цэлага тысячагоддзя на абшары ўсёй Еўропы адзінай літаратурнай мовай служыла лацінская, якая ў перыяд Адраджэння саступіла месца нацыянальным літаратурным мовам, у формах якіх максімальна праявіўся геній чалавечага духу.

Аднак у той час, як нацыянальныя мовы ўзнікаюць стыхійна, незапланавана, пад уздзеяннем пэўных палітычных і сацыяльна-эканамічных працэсаў, то ў фарміраванні літаратурнай мовы ўдзельнічаюць, поруч са стыхійнымі, і свядомыя фактары ўплыву грамадства на мову. Прычым гэтыя фактары прадстаўлены ў сінкрэтычным, амбівалентным выглядзе, бо, з аднаго боку, літаратурная мова, як ужо засведчана, уяўляецца ў значнай ступені штучнай з'явай, што знітавана са свядомай апрацоўкай і ўнармаваннем стыхійна ўзнікаючай нацыянальнай мовы буйнейшымі дзеячамі літаратуры, навукі, асветы, культуры і інш., з другога боку – літаратурная мова заўсёды пры-

адчынена для пранікнення ў яе ў пэўных дозах і дыялектных, і гутарковых, і іншамоўных элементаў. Апошнія ўжываюцца спачатку ў маўленні (творах) асобных прадстаўнікоў грамадства, выкарыстоўваюцца ў якасці новаўвядзенняў, неалагізмаў, аказіяналізмаў і толькі пасля праходжання своеасаблівага “практычнага стажу” або становяцца паўнамоцнымі элементамі літаратурнай мовы, або адваргаюцца ёй і застаюцца элементамі толькі пэўнай аўтарскай мовы, у дадзеным выпадку аказіяналізмамі.

Замацаваныя за літаратурнай мовай нормы робяць яе кансерватыўнай, але стабільнай культурнай з’явай, агульным сродкам спаразумення і камунікацыі людзей, носьбітаў розных тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў. Таму вывучэнню літаратурнай мовы грамадства надае вялікае значэнне: большасць гадзін школьнага навучання прыпадае менавіта на філалагічныя дысцыпліны (мова, літаратура), пры паступленні ў ВНУ любога профілю абавязковым служыць здача экзамену па мове, а беларускую мову вывучаюць яшчэ дадаткова практычна ва ўсіх ВНУ.

Такім чынам, літаратурная мова служыць своеасаблівай мовай-пасрэднікам для ўсіх людзей пэўнай краіны. Роля літаратурнай мовы з’яўляецца асабліва відавочнай як магутнага сродку кансалідацыі людзей у тых дзяржавах, дзе адрозненні паміж дыялектамі адной нацыянальнай мовы (напрыклад, кітайскай, нямецкай і інш.) значна большыя, чым, у прыватнасці, паміж некаторымі рознымі літаратурнымі мовамі (чэшскай і славацкай, балгарскай і македонскай, рускай і беларускай і інш.).

Калі адзіная літаратурная мова служыць эфектыўным сродкам інфармацыі, камунікацыі, сацыяльнага аб’яднання людзей унутры адной краіны, якія на падмурку найперш мовы ўтвараюць пэўную нацыю, то для зносін паміж разнамоўнымі людзьмі чалавецтва змушана працаваць таксама тыя або іншыя сродкі моўнай камунікацыі. Да гэтых сродкаў належаць, па-першае, так званыя штучныя, спецыяльна складзеныя мовы, тыпу эсперанта, інтэрлінгва, ідо і інш. (гл.: Бодуэн де Куртэнэ 1963, 144 – 160), якія, аднак, не спраўдзілі першапачаткова ўскладзеных на іх надзей, бо на

сённяшні дзень гэтыя мовы так і не сталі пашыраным сродкам зносін людзей, нягледзячы на сваё даволі працяглае існаванне (эсперанта, напрыклад, створана нашым земляком Заменгофам звыш ста гадоў таму).

Па-другое, у некаторых месцах нашай планеты, дзе віруе жыццё разнамоўных людзей, стыхійна ўзнікаюць змешаныя мовы, якія называюцца крэольскімі (гл.: Дзячков 1987), да якіх з пэўнымі агаворкамі можна аднесці і беларуска-рускую сумесь, названую трасянкай, і на якой гаворыць пераважная большасць жыхароў Беларусі. Аднак крэольскія мовы адзначаюцца лакальнасцю свайго ўжывання і не сталі ўніверсальным сродкам зносін разнамоўных людзей.

У наш час у якасці найбольш пашыранага сродку інтэрнацыянальных зносін выкарыстоўваюцца так званыя сусветныя жывыя натуральныя мовы – англійская, руская, французская, іспанская і інш. (афіцыйныя мовы ААН), таму менавіта іх, а не штучныя і крэольскія мовы, вывучаюць ва ўсіх краінах свету як абавязковы агульнаадукацыйны прадмет, бо гэтыя прыроджаныя мовы і служаць па сутнасці найбольш эфектыўнымі мовамі-пасрэднікамі для ўсіх цывілізаваных людзей сённяшняга часу.

Адначасова таксама, што ў сувязі з камп'ютэрызацыяй нашага жыцця ў якасці самастойнай сацыяльнай праблемы ўзнікла праблема камунікацыі ў сістэме чалавек – машына. Пакуль што гэта праблема больш-менш паспяхова вырашаецца з дапамогай штучных моў тыпу алгол, кабол, фартран, сінтол і інш., хаця і ў дадзеным выпадку жывыя мовы (найперш англійская) складаюць ім належную канкурэнцыю.

1.4. Сацыяльнае і індывідуальнае ў мове

Мова як галоўны і ўніверсальны сродак зносін паміж людзьмі, як сродак назапашвання, апрацоўкі, перадачы разнастайнай інфармацыі аб знешняй рэчаіснасці служыць цалкам сацыяльнай, грамадскай з'явай. У той жа час рэальная мова існуе, функцыянуе як індывідуальная з'ява, ужываецца менавіта асобнымі людзьмі, выражае думкі, па-

чуцці, адносіны да сказанага, намеры і г.д. кожнага канкрэтнага чалавека.

Пры выкарыстанні агульнага сацыяльнага здабытку людзей – мовы – кожны індывідуум уносіць у яе пры маўленні рысы свайго асабістага характару, укладвае ў яе і ўспрымае ў ёй той сэнс, які звязаны з яго ўласным досведам, эрудыцыяй, пачуццямі, ужывае тыповыя для сябе моўныя сродкі, мае пэўныя асаблівасці свайго вымаўлення, суправаджае маўленне характэрнымі для сябе паралінгвістычнымі сродкамі (жэстамі, мімікай, рухамі цела і інш.). У пісьмовай форме рэалізацыі мовы, у прыватнасці ў мастацкай літаратуры, буйны пісьменнік або паэт выпрацоўвае свой індывідуальны стыль (ідэястыль), што дазваляе гаварыць пра мову В.Быкава, У.Караткевіча, Я.Коласа і інш. Значыць, адной з найбольш адметных дыялектычных супярэчнасцяў, якія складаюць саму сутнасць мовы, служыць суіснаванне ў ёй адначасова сацыяльнай і індывідуальнай частак. Прапорцыі паміж гэтымі часткамі ў мове носяць пераменлівы характар, пастаянна мяняюцца ў залежнасці ад мноства фактараў яе ўжывання, напрыклад, у афіцыйна-дзелавой сферы моўных зносін пераважае сацыяльны кампанент, у сяброўскай гутарцы большую вагу набывае індывідуальны кампанент.

З пункту гледжання структуры камунікатыўнага акту, апошні складаецца, як мінімум, з шасці кампанентаў: 1) адрасант, або прамоўца; 2) адрасат, або слухач (чытач); 3) наяўная сістэма знакаў, у прыватнасці натуральная мова; 4) канал, праз які перадаецца, успрымаецца інфармацыя (часцей за ўсё гэта паветра, праз якое распаўсюджваюцца гукі чалавечага голасу; папера, дзе напісаны літары і іншыя знакі; тэлефонны кабель, радыёхвалі і інш.); 5) працэс кадзіравання, або ўменне выкарыстаць сістэму знакаў для перадачы інфармацыі; 6) працэс дэкадзіравання, або ўменне расшыфраваць тую інфармацыю, якую перадаюць дадзеныя знакі (параўн.: Глісон 1959, 355 – 356; Якобсон 1975, 198).

Адсутнасць хаця б аднаго з зазначаных кампанентаў камунікатыўнага акту робіць апошні немагчымым. Працэсы кадзіравання і дэкадзіравання (два апошніх кампаненты камунікатыўнага акту) звычайна звязваюцца з выкарыстаннем у пра-

цэсе камунікацыі адной і той жа мовы, бо калі адрасант гаворыць на мове, якую не разумее адрасат, то камунікатыўны акт не атрымаецца. Трэці кампанент, мова як сістэма знакаў, агульных для камунікантаў (адрасата і адрасанта), служыць чыста сацыяльнай часткай акту зносін, а пяты і шосты кампаненты (працэсы кадзіравання і дэкадзіравання) – дзеяннем па пераводу індывідуальных думак і пачуццяў адрасанта ў сацыяльна значымыя формы мовы (кадзіраванне) і адпаведна дзеяннем па пераводу сацыяльна значымых форм мовы ва ўласныя думкі і пачуцці адрасата (дэкадзіраванне). Удзельнікі камунікацыі (адрасант і адрасат) з'яўляюцца яе індывідуальнымі кампанентамі, і толькі канал сувязі служыць сярод складнікаў камунікатыўнага акту нейтральным (у адносінах да сацыяльнага і індывідуальнага) кампанентам.

Наяўнасць сацыяльнага і індывідуальнага момантаў у мове, што функцыянуе, выкарыстоўваецца як сродак зносін, больш-менш выразна асэнсавана адносна нядаўна, толькі ў пачатку 20-га стагоддзя, і менавіта адкрыццё амбівалентнай сутнасці мовы паслужыла асновай для вылучэння ў моўнай дзейнасці (працэсы гаварэння і яго ўспрымання) двух яго супрэжаных аспектаў – уласна мовы і маўлення. Мова як агульная для людзей сістэма знакаў служыць сацыяльнай з'явай, а маўленне – індывідуальнай, або мова – гэта сацыяльны аспект маўленчай дзейнасці, а маўленне – індывідуальны яе аспект (гл.: Сосюр 1977, 52). Але дадзенае Сасюрам супрацьпастаўленне мовы і маўлення як сацыяльнага і індывідуальнага не можа быць прынята цалкам і адназначна, бо сама патрэба маўлення ўзнікае толькі пры наяўнасці суб'екта, прызначана, як правіла, менавіта для яго, другога чалавека, г. зн. што і маўленне ў самой сваёй аснове таксама з'яўляецца сацыяльным, нягледзячы на індывідуальнае выкананне яго кожным носьбітам мовы.

Тым не менш, сацыяльныя формы і значэнні мовы (яны апісваюцца і кадыфікуюцца ў нарматыўных акадэмічных граматыках і слоўніках) у кожным канкрэтным выпадку яе ўжывання афарбоўваюцца і дапаўняюцца індывідуальнымі рысамі выканаўцы. Знешняя форма вуснага маўлення ў кожнага носьбіта

мовы мае свае ўласныя акустычныя характарыстыкі (індывідуальны тэмбр, непаўторныя асаблівасці вымаўлення, сваю гучнасць, хуткасць і інш.), а пісьма – асабісты почырк. Унутраны план маўлення, або змест, звычайна дапаўняецца так званай канатацыяй, ці індывідуальнымі кампанентамі зместу, якія непасрэдна звязаны з асаблівасцямі кожнага канкрэтнага носьбіта мовы (яго вопытам, эрудыцыяй, прафесіяй, ступенню валодання мовай, адукацыяй, полаам, псіхічным станам у момант маўлення і інш.). Дзякуючы агульнапрынятым сацыяльнай форме і зместу мовы адбываюцца камунікатыўныя акты паміж рознымі індывідуумаі, а асаблівасці выкарыстання форм мовы і канататыўныя кампаненты зместу маўлення здольны прыводзіць да непаразумення паміж удзельнікамі камунікацыі.

Індывідуальнае маўленне ў сваю чаргу падзяляецца на знешняе і ўнутранае. Знешняе маўленне ў развітых мовах мае вусную і пісьмовую формы, у якіх і суіснуюць сацыяльныя і індывідуальныя кампаненты мовы. Унутранае маўленне з’яўляецца прамежкавым звязом паміж індывідуальным мысленнем чалавека і мовай, служыць для пераводу асабістых думак індывідуума з глыбінь яго свядомасці ў знешнія формы мовы пры спараджэнні маўлення і для пераводу думак, якія закладзраваны ў знешніх формах мовы, ва ўласныя думкі пры ўспрыманні маўлення. Унутранае маўленне носіць індывідуальны характар

Такім чынам, крайнія звенні ланцужка мова – маўленне – унутранае маўленне – маюць адпаведную сацыяльную (мова як сістэма знакаў) і індывідуальную (унутранае маўленне) прыроду, а прамежкавае звяно – маўленне – сумяшчае ў сабе і сацыяльныя, і індывідуальныя кампаненты.

1.5. Суадносіны мовы і мыслення

1.5.1. Агульны стан праблемы суадносін мовы і мыслення

Уменне думаць, разважаць, абагульняць факты і рабіць на гэтай падставе аптымальныя вывады служыць лепшай якасцю кіраўніка, з’яўляецца гарантыяй поспеху ў яго пра-

фесійнай дзейнасці. Часцей за ўсё вынікі разумовай працы патрабуюць свайго славеснага выражэння, сваёй матэрыяльнай замацаванасці ў мове, каб стаць не толькі здабыткам самога творца думкі, але і здабыткам іншых людзей, што немагчыма без тых або іншых сістэм знакаў, галоўным з якіх служыць мова. Свядомая мэтанакіраваная і творчая мысліцельная дзейнасць чалавека стала магчымай найперш дзякуючы мове, у развіцці якой адлюстроўваюцца і асноўныя этапы станаўлення нашага мыслення.

Уся гісторыя станаўлення чалавека налічвае, па дадзеных розных крыніц, ад аднаго мільёна да некалькіх мільёнаў гадоў. Але істотай разумнай, істотай, якая гаворыць, чалавек сфарміраваўся адносна нядаўна, каля 100 000 гадоў таму. Сам працэс крышталізацыі ўсвядомленага мыслення і мовы ў нашага продка працякаў паралельна і доўжыўся сотні тысяч гадоў. Гэты працэс грунтаваўся на цэлым шэрагу фізіялагічных, сацыяльных, гістарычных і іншых фактараў, да якіх спецыялісты адносяць прамаходжэнне, выкарыстоўванне ў якасці галоўнага працоўнага інструмента вызваленых пры гэтым (хаджэнні) пярэдніх канечнасцяў (рук), сумеснае жыццё, чаму спрыяла доўгае па часе, значна большае, чым у іншых істот, выхаванне дзяцей; калектыўная праца; вынаходства агню, прылад працы; ужыванне мясной ежы і інш.

Падчас сумеснага жыцця і калектыўнай працы ўзнікала пільная патрэба ў зносінах, што прывяло да ўзнікнення спачатку самых прымітыўных сігналаў для камунікацыі людзей, якая ва ўсіх іх, незалежна ад месца жыхарства і станаўлення чалавека, грунтавалася на базе тых біялагічных органаў, што былі адносна свабоднымі пры сумеснай працы. Такімі органамі сталі лёгка, гартань, галасавыя звязкі, язык, губы і інш. (або так званы маўленчы апарат), прыроднае прызначэнне якіх, зразумела, зусім іншае. Напрыклад, галоўны наш інструмент маўлення язык, назва якога выкарыстоўваецца для наймення і сродку камунікацыі ў многіх народаў (балгар, палякаў, рускіх, славакаў, славенцаў, чэхаў і інш.), вызначаецца ў У.Даля як той “мясісты снарад у роце, які служыць для падкладкі ежы зубам”.

З удасканальваннем і ўскладненнем чалавечай сумеснай працы рабілася і больш дасціпным наша мысленне, і больш разнастайнымі камунікатыўныя сігналы. Пры гэтым мысленне абапіраецца не толькі на практычную дзейнасць людзей, а дзякуючы наяўным моўным сродкам, робіцца здатным ажыццяўляць разнастайныя сімвалічныя аперацыі, што дазваляюць апасродкавана ўзаемадзейнічаць з навакольным асяроддзем, робіць магчымым перадаваць, замацоўваць і назапашваць веды, досвед людзей і ствараюць прадпасылкі для ўзнікнення вышэйшай формы мыслення – адцягненага, абстрактнага. А.Эйнштэйн, які дапускаў можнасць мыслення без мовы, тым не менш адзначаў: “Разумовы вобраз індывідуума і фарміраванне яго ўяўленняў у значнай ступені залежыць ад мовы. Гэта дазваляе нам зразумець, у якой меры агульнасць мовы азначае агульнасць складу розуму. У гэтым сэнсе мысленне і мова ўзаемазвязаны» (Эйнштейн 1966, 13).

Даволі відавочны характар сувязі мовы і мыслення адзначаецца на розных стадыях развіцця пісьмовай формы, у прыватнасці літарнай, якая служыць геніяльным адкрыццём чалавецтва (Сосюр 1977, 75 – 76). Гэтае адкрыццё зроблена ў параўнанні з усёй гісторыяй развіцця чалавецтва зусім нядаўна (каля 5000 гадоў таму), але менавіта з усталяваннем пісьма звязваецца ўся цывілізаваная стадыя развіцця людзей і карэннае змяненне відаў мыслення чалавека. Першапачатковыя піктаграфічныя формы пісьма ў выглядзе малюнкаў адлюстроўвалі сінкрэтычнае нагляднае мысленне чалавека, якое было цалкам зрокава матываваным і нерасчлянёным. Думкі людзей мелі адлюстравальны характар і былі сітуацыйна замацаванымі, звязанымі з найбольш тыповымі, частымі сцэнамі іх жыцця, дзейнасці, што і перадавалася першапачатковымі формамі пісьма ў выглядзе адпаведных малюнкаў, у тым ліку наскальных, якія дайшлі да нашага часу (сцэны палявання, абрадаў і інш.).

Наступным этапам развіцця пісьма было вынаходства іерагліфічнага спосабу фіксавання вуснага маўлення, які ўжо ў параўнанні з піктаграфічным пісьмом адэкватней прадстаўляў складаныя і адцягненыя думкі нашага продка з дапамогай вы-

дзялення ў адпаведнай сінкрэтычнай сітуацыі асобных яе частак (у мысленні яны прадстаўлены як вобразы ці паняцці) праз асобныя знакі – іерогліфы, а таксама праз вызначаны парадак (паслядоўнасць) іх размяшчэння ў тэксце.

Далейшым, самым удасканаленым спосабам графічнага выражэння думак, якія папярэдне афармляліся членападзельнымі гукамі чалавечага голасу, стала літарнае пісьмо, якое ў цэлым адпавядае гэтым гукам і адлюстроўвае этап станаўлення абстрактнага мыслення чалавека. Шляхам выкарыстання невялікай колькасці (некалькіх дзесяткаў, у беларускай мове, напрыклад, каля 30) нематывавальных літар-знакаў зрабілася магчымым выражаць пісьмова самыя складаныя і адцягненыя думкі. У цэлым развіццё найбольш творчых і абстрактных відаў мыслення лучыцца з разнастайнымі ўдасканальваннямі ў галіне пісьма, з яго адэкватным і пластычным прыстасаваннем да стану і характару чалавечай думкі.

Сумесны працэс развіцця розных відаў абстрактнага мыслення і адпаведных формаў мовы суправаджаецца іх узаемным уплывам. Аднолькавыя для ўсяго сацыяльнага калектыву формы мовы спрыяюць стандартызацыі некаторых відаў мыслення, робяць іх аднастайнымі ў падобных знешніх сітуацыях, а новыя творчыя нестэрэатыпныя віды мыслення вымагаюць для свайго выражэння і новых як славесных (у прыватнасці неалагізмы, аказіяналізмы, разнастайныя тропы і інш.), так і неславесных сродкаў (лічбы, формулы, схемы, сімвалы і інш.).

Адзначым, аднак, што патрэбнасці і здольнасці чалавека выражаць абстрактныя думкі авербальна, неславесна (напрыклад, у выглядзе музычных нот, матэматычных знакаў, хімічных структур, статыстычных дыяграм і інш.) магчымы толькі пасля авалодання славеснай мовай і развіцця на гэтай аснове адцягненага мыслення. Сувязь мовы і мыслення на грунце неславесных знакаў носіць не прамы, а апасродкаваны характар, сутнасць якога палягае ў выпрацоўцы чалавекам самай здольнасці адцягненага мыслення, што даецца толькі з выкарыстаннем мовы. Аднак і ў далейшым пры выражэнні складанай думкі спецыяліста ў галіне прафесійнай дзейнасці, напрыклад тэарэтычнай фізікі, з дапамогай формул ці схем вы-

магае іх вербальнага апісання, каб зрабіць здабыткам як мага большай колькасці людзей, бо ўсе яны валодаюць мовай, а невербальныя складаныя формы выражэння думак служаць зразумелымі толькі для адносна невялікай колькасці спецыялістаў.

Само мысленне ў чалавека, які здатны самастойна разважаць, а не толькі ўспрымаць чужыя думкі і жыццё пераважна пачуццямі, можа быць розных відаў: сітуацыйным, прафесійным, асацыятыўным, лагічным, вербальным, невербальным і інш., прычым гэтыя віды мыслення могуць перамешвацца ў розных прапорцыях у аднаго і таго ж чалавека ў залежнасці ад мноства чыннікаў (індывідуальных здольнасцяў канкрэтнага чалавека, характару праблемы, над якой ён думае, псіхічнага стану на момант індывідуальнай працы, яе прызначэння – для самога сябе ці для іншых людзей і г.д.). Дадзеныя чыннікі ўплываюць на ролю мовы ў інтэлектуальнай дзейнасці чалавека, высоўваюць яе або на пярэдні план (калі задача стаіць – вербальна сфармуляваць вынікі гэтай дзейнасці і зрабіць іх здабыткам для іншых людзей), або захоўваць мову на перыферыі свядомасці, калі думка не патрабуе славеснага выражэння, а можа афармляцца іншымі знакамі (матэматычнымі, геаграфічнымі, астранамічнымі і г.д.), або фактычна не удзельнічаць непасрэдна ў творчай дзейнасці, якая тычыцца асобных сфер мыслення (розныя гульні-спаборніцтвы ад шахмат да футбола, творчасць кампазітара, жывапісца, скульптара, дойліды і інш.). У прафесійнай дзейнасці спецыялістаў-гуманітарных, выкладчыкаў, палітыкаў, журналістаў, кіраўнікоў усіх рангаў мова адыгрывае першаступенную ролю не толькі для канчатковага афармлення думак, але і як сам інструмент мыслення, бо вынікі яго прызначаны для перадачы іншым людзям, для ўздзеяння на іх, зразумела, з дапамогай найперш мовы.

У спецыялістаў негуманітарных прафесій, а таксама ў людзей, думкі якіх не прызначаны для выказвання, роля мовы ў мысліцельнай дзейнасці можа быць і не вырашальнай для іх (думак крышталізацыі, афармлення, перадачы, але мова стварае своеасаблівы фундамент такога мыслення, робіць яго магчымым, бо праз яе чалавек набывае неабходныя веды, досвед, пастаянна атрымлівае інфармацыю, і такім чынам фарміруюцца яго здольнасці думаць не толькі вербальна аформленымі катэгорыямі.

Акрамя таго, мысленне чалавека, як і іншых вышэйшых істот, можа працякаць на грунце так званай першай сігнальнай сістэмы (гл: Павлов 1951), г. зн. на ўзроўні пачуццяў і непасрэдна адлюстраваных ўяўленняў у галаве. Такое мысленне можа цалкам абыходзіцца без мовы. Мысленне на аснове другой сігнальнай сістэмы ў сваім творчым найбольш абстрактным варыянце прыдатна толькі чалавеку, стала магчымым дзякуючы мове і ў пераважнай большасці адбываецца або прама, непасрэдна, або апасродкавана з дапамогай мовы, а калі і пакідае яго, каб праз іншыя інструменты мыслення асвоіць новыя веды (напрыклад, у структуры атамнага ядра, хімічнага рэчыва і інш.), то ненадоўга, таму што новыя веды, здабытыя такім шляхам, абавязкова патрабуюць свайго далейшага або вербальнага афармлення, або сумесна вербальнага і невербальнага. Магчымасць апісання ведаў у любой навуцы звычайнай мовай служыць крытэрыем ступені іх разумення (гл.: Гейзенберг 1963, 141).

У сваю чаргу, не ўсякае маўленне выражае канкрэтныя думкі, бо яно часам выкарыстоўваецца для маскіроўкі намераў аўтара (параўн. у Ф. Цютчава: “Мысль изреченная есть ложь”) для таго, каб “затушаваць”, схаваць думку. Так, у п’есе У.Караткевіча “Кастусь Каліноўскі” Ігнас Шоцік на пытанне паручыка Гогеля: *“Што падазронага заўважылі?”*, адказвае: *“Дык яно, як жа бо яно і сказаць...Калі б нешта такое, то яно б можа б, каб гэткае нешта, то яно і дальбог, нічога”*. У наяўнасці набор слоў, сінтаксічна арганізаваных, за якімі няма пэўнай інфармацыі.

Такім чынам, мысліцельная дзейнасць людзей хаця і не з’яўляецца ва ўсіх выпадках адэкватнай маўленчай дзейнасці, сваімі галоўнымі рысамі знітавана з мовай, утварае часцей за ўсё разам з ёй арганічную маўленча-мысліцельную еднасць.

1.5.2.Паняцце аб унутраным маўленні

Кожны творчы чалавек, і ў прыватнасці кіраўнік, сустрэкаўся ў сваёй маўленча-мысліцельнай дзейнасці з праблемай адэкватнай фармулёўкі, выражэння і перадачы сваёй думкі, асабліва калі гэта думка новая, творчая, нестэрэатыпная. Больш-менш прымальныя сродкі вербальнага афармлення звычайна

хутка знаходзяцца для добра адпрацаваных, стандартных паняццяў, якім, напрыклад, у афіцыйна-дзелавой сферы адпавядае цэлы набор моўных штампаў, так званы “канцылярыт” (гл.: Чуковский 1962, 110 – 154), што хаця і крытыкуецца за свой “скамянелы” і не зусім прывабны характар, але тым не менш выконвае сваё прызначэнне для пэўных сітуацый, дапамагае эканоміць і час, і інтэлектуальную, псіхічную энергію, адпавядае ўсярэдненым патрабаванням да рознага віду справаздач, дакладаў, выступленняў і г.д. Аднак “канцылярыт” зусім не прыдатны для апісання незвычайных сітуацый, для выражэння “нештатных” палажэнняў, для фармулёўкі і выказвання думак, якія аптымальна характарызуюць гэтыя сітуацыі. Менавіта ў такіх выпадках у творчага чалавека ўзнікае “хвароба”, вядомая пад назвай пакуты слова. Пра гэтую хваробу геніяльны Ф. Дастаеўскі, род якога паходзіў з Беларусі, сказаў у сваім творы “Падлетак”: *“А ! І ты падчас пакутуеш, што думка не пайшла ў слова! Гэта высакародныя пакуты, мой дарагі, і даюцца толькі выбраным; дурань заўсёды задаволены тым, што сказаў”*.

Працэс пошуку слоў для гатовых, вынашаных, ці нават выпакутаваных думак, часам разглядаецца як самастойны, не звязаны непасрэдна з творчай дзейнасцю (гл.: Адамар 1971, 72), і сведчыць пра тое, што паміж мовай і мысленнем існуе пэўны перадатачны механізм, які ў навуцы называюць унутраным маўленнем (Выготский 1982, 353). У залежнасці ад ступені гатоўнасці думкі ўнутранае маўленне падзяляецца на розныя віды, што можна размеркаваць па пэўнай шкале. Пры поўнай крышталізацыі, выпяванні думкі ўнутранае маўленне мае прыроду, аптымальна прыбліжаную да знешняга маўлення, у якога толькі адсутнічае гучальная матэрыя, або інакш такі яго від адпавядае формуле “маўленне мінус гук”, г. зн. што мы прагаварваем у сваёй свядомасці і можам пры гэтым выкарыстоўваць органы маўлення (варушыць языком, вуснамі, напружваць галасавыя звязкі, гартань і інш.), але ўслух не гаварыць. Другі полюсны від унутранага маўлення максімальна збліжаны з думкай, што яшчэ толькі ўзнікае, і на яе выпяванне, “вегетацыю” неабходны пэўны час. Гэты від унутранага маўлення мае мала агульнага са знешнім, у яго зусім іншы сінтаксіс (арганізацыя), ад-

сутнічаюць словы, што нітуюцца з выкрышталізаванымі паняццямі, і праяўляцца знешне ён можа мычаннем, нязвязным мармытаннем, развядзеннем рукамі, іншымі парамоўнымі сродкамі.

Паміж згаданымі палюсамі знаходзіцца мноства пераходных відаў маўлення, якія пры арыентацыі на вербальнае выказванне думкі, дапамагаюць яе канчатковаму афармленню, робяць яе з нашага ўнутранага індывідуальнага здабытку “сацыяльны прадукт”, інтэлектуальную матэрыялізаваную мовай рэч, якая робіцца каштоўнасцю ці пэўнага калектыву, ці ўсяго грамадства, г. зн. у залежнасці ад яе значнасці, навізны, арыгінальнасці, ёмістасці мае і адпаведную ступень прызнанасці, распаўсюджанасці, і здольна ператварацца ў афарызмы, цытаты, аксіёмы агульначалавечага маштабу.

Такім чынам, унутранае маўленне ўяўляе сабой спецыяльны механізм нашай разумова-маўленчай дзейнасці, які дапамагае нараджэнню, выпяванню, канчатковай крышталізацыі думкі, яе матэрыялізацыі праз моўныя ці іншыя знакавыя формы. Мова і мысленне ўтвараюць арганічную еднасць, спляўляюцца ў адно цэлае для “абкатаных”, добра вербальна апрацаваных думак, пры выкарыстанні якіх роля ўнутранага маўлення ў цэлым фактычна зводзіцца на нішто, але пры засваенні новых чужых думак і асабліва пры фарміраванні сваіх нестандартных яго роля робіцца відавочнай, бо без яго думка не дойдзе да знешняга маўлення, застанеца толькі намерам, намаганнем, нерэалізаванай інтэнцыяй чалавека.

1.5.3. Мова і пазнанне

Чалавек робіцца адукаваным, дасведчаным, эрудыраваным праз назапашванне ў сваёй свядомасці разнастайнай інфармацыі, што дасягаецца пераважна праз моўныя сродкі, і ў прыватнасці пісьмовыя, з дапамогай якіх фіксуецца гэта інфармацыя. Першую, самую актыўную, маладую па ўзросце частку свайго жыцця чалавек прысвячае набыццю ведаў, якія выпакутаваны ўсімі папярэднімі пакаленнямі, часта шляхам ахвяравання жыцця многіх сваіх прадстаўнікоў (успомнім Дж. Бруно, М. Каперніка, Я. Гуса і інш., спаленых за набыцця

імі веды, што сталіся зараз аксіёмамі, і якія захаваліся на працягу стагоддзяў у выглядзе рукапісаў, друкаваных кніг, а зараз і ў выглядзе камп'ютэрных файлаў, магнітафонных запісаў і інш.).

Другую частку свайго жыцця найбольш творчыя, актыўныя і пытливыя людзі прысвячаюць набыццю новых ведаў, што робіцца праз інтэлектуальную дзейнасць, вядомую пад назвай *пазнанне*. У працэсах пазнання, гэтых найбольш асэнсаваных вышэйшых формах і актах мыслення, мова адыгрывае ключавую ролю, бо з яе дапамогай новыя веды не толькі дабываюцца і фіксуюцца, але і абагульняюцца, сістэматызуюцца, правяраюцца на сваю даставернасць. На грунце мовы ствараюцца асноўныя катэгорыі мыслення – паняцці і суджэнні. Дзякуючы абагульняльнаму характару мовы (параўн.: прасцейшым словам, напрыклад *дрэва*, мы зводзім у адзінае цэлае мільёны розных асобных адпаведных прадметаў) стала магчымым развіццё і станаўленне ў чалавека абстрактнага мыслення, якое раней было наглядным, сітуацыйным, прадметным. Авалоданне мовай дазволіла чалавеку выйсці за межы непасрэднага ўспрымання рэчаіснасці органамі пачуццяў, дало магчымасць вывучаць навакольны свет праз усе тэя звесткі, якія зафіксаваны на пісьме. Пісьменныя людзі, па дадзеных спецыяльных эксперыментаў (Брунер 1977, 350 – 351), значна часцей, чым непісьменныя, мяркуюць пра прадметы і падзеі, якія знаходзяцца па-за межамі камунікатыўнай сітуацыі. Праз такія ўласцівасці мовы, як членападзельнасць, сістэмнасць і адцягненасць, мы ўспрымаем саму рэчаіснасць і звесткі аб ёй расчлянёнымі, у значнай меры раскласіфікаванымі і абагульненымі. Разам з мовай мы авалодваем і некаторымі з асноўных прыёмаў лагічнага мыслення, здольны рабіць правільныя вывады нават у тых выпадках, калі нам невядомы дакладны змест адпаведных фактаў. Напрыклад, з двух сказаў-пасылак аднаго сілагізму *Усе глызды з'яўляюцца макатамі і Гэты катур з'яўляецца глыздам лёгка зрабіць адназначны вывад Значыць, гэты катур з'яўляецца макатам*, хаця ў нашым досведзе адсутнічаюць паняцці аб глыздах, макатах, катурах.

Усе працэсы нашага пазнання звязаны з мысліцельнымі аперацыямі аналізу (расчлянэнне цэлага на часткі) і сінтэзу (звязанне частак, элементаў, адзінак у пэўную еднасць). Такі ха-

рактар мыслення наглядна і канкрэтна адлюстроўваецца ў формах мовы і прадстаўлены імі. Расчляненне адзінай і непарыўнай рэчаіснасці на часткі выразна фіксуецца ў мове такімі яе дыскрэтнымі адзінкамі, як словы. Пры гэтым практычна кожнае знамянальнае слова не толькі вылучае адпаведны прадмет, але і прадстаўляе яго ў абагульненым, сінтэтычным выглядзе шляхам абазначэння цэлага шэрагу ці класа такіх прадметаў. Знамянальным служыць тое, што сродкамі розных моў адны і тыя ж элементы рэчаіснасці выдзяляюцца і абазначаюцца неаднолькава. Так, у беларускай мове ёсць абагульненае слова *грыб* і найменні розных яго відаў (параўн.: *баравік, сыраежка, лісічка, падасінавік, зялёнка* і інш.), у той час як у англійскай мове адным родавым найменнем *fungus* пакрываюцца ўсе разнавіднасці з'ядобных грыбоў, для якіх няма спецыяльных відавых назваў (Лещева 1996, 80).

Сістэматызавальная і абстрагавальная ролі мовы замацаваны ў яе граматычных формах. У беларускай мове, напрыклад, пры размеркаванні слоў па часцінах мовы факты рэчаіснасці прадстаўлены як прадметы (назоўнікі), дзеянні (дзеясловы), прыкметы (прыметнікі), прыкметы дзеянняў ці іншых прыкмет (прыслоўі), расчлянёныя колькасныя паняцці (лічэбнікі). З дапамогай граматычных правіл мы арганізуем словы ў сказы, што дае магчымасць будаваць бясконцую колькасць апошніх, дазваляе мове дакладна адлюстроўваць зменлівую рэчаіснасць, а таксама нашы думкі і пашыраныя звесткі аб ёй. Мова робіць мажлівым спачатку знаёміцца з абстрактнымі ўяўленнямі аб тых ці іншых прадметах, з'явах, а потым ужо ўдакладняць гэтыя ўяўленні канкрэтнымі фактамі, жыццёвым досведам, што значна паскарае разумовае развіццё чалавека.

Сама мова развіваецца разам з пазнаннем. Згодна з законамі дыялектыкі ў аснове развіцця ўсяго існага ляжаць розныя супярэчнасці. Адным з пастаянных стымуляў развіцця мовы служыць вырашэнне заўсёднай супярэчнасці паміж наяўнымі моўнымі сродкамі і патрэбамі чалавека выказаць новую думку, якая ўзнікла ў працэсе пазнання і ў камунікатыўных актах (гл.: Ломтев 1976, 14). Дадзеная супярэчнасць змушае мову мяняцца, гнутка і пластычна прыстасоўвацца да новага стану мыслення, уздымае

яе на ўзровень дасягнутых чалавекам новых думак, ведаў, адкрыццяў і г.д. Калі ж іншы чалавек знаёміцца з новымі вербальна сфармуляванымі думкамі іншых людзей, ён падывае на адпаведны моўны ўзровень сваё індывідуальнае мысленне. Пры гэтым працэс пераводу моўных сродкаў, якімі сфармуляваны новыя веды, адкрыцці, палажэнні ў індывідуальныя думкі адрасата (слухача ці чытача), звычайна бывае не менш складаным, чым перавод новых думак у словы для адрасанта (аўтара, прамоўцы, мысліцеля і г.д.). Ступень спасціжэння думак, выкладзеных моўнымі сродкамі, залежыць ад агульнага інтэлектуальнага развіцця адрасата, яго кампетэнтнасці ў той галіне ведаў, да якой адносіцца выкладзеная думка. Аптымальнае выражэнне арыгінальнай і глыбокай думкі моўнымі сродкамі служыць ідэальным станам для суадносін мовы і мыслення, якія зрэдку дасягаюцца вялікімі мысліцелямі, што з'яўляюцца адначасова і вялікімі мастакамі слова. Вербальная апрацоўка глыбокай думкі і дакладнае фармы яе выражэння ў мове да ювелірнай дакладнасці даюцца часцей за ўсё пільнай працай, вычарпальнымі намаганнямі, багатым досведам, талентам (геніяльнасцю), выдатным майстэрствам выканаўцы. Нават афармленне і перадача ўжо гатовай думкі, выражанай на іншай мове, сродкамі роднай мовы, напрыклад пры перакладзе мастацкіх твораў, асабліва паэтычных, з'яўляецца надзвычай складанай праблемай, рашэнне якой даступна не ўсім носьбітам мовы, а толькі высокакваліфікаваным прафесіяналам, працу апошніх называюць *высокім майстэрствам* ("высоким искусством", гл.: Чуковский 1964).

Узаемны працэс развіцця мовы і пазнання, мовы і мыслення сведчыць аб іх залежнасці, і ў цэлым, аб іх, хаця і не заўсёды арганічным і сінкрэтычным, адзінстве, аб агульным маўленча-пазнавальным працэсе.

1.6. *Формы і віды маўленчай дзейнасці*

Як ужо зазначалася чалавек разумны, *Homo sapiens*, які гаворыць, сфарміраваўся адносна нядаўна, па розных дадзеных, не меней як 100 000 гадоў таму, у параўнанні з агульным часам станаўлення чалавека, што доўжыўся звыш двух мільёнаў гадоў

(гл.: Алексеев 1984, 101). Пры гэтым 95% часу свайго існавання чалавек карыстаўся толькі вусным маўленнем, якое адзначаецца ва ўсіх без выключэння людзей, дзе б яны ні жылі, да якога б этнасу ні належалі б, на якой бы ступені свайго цывілізацыйнага развіцця ні знаходзіліся б, г. зн. што членападзельная гукавая форма мовы служыць універсальным інструментам зносін, натуральным сродкам выражэння думак, пачуццяў, і менавіта яна гуртуе ў адзін клас вышэйшых істот – людзей, з'яўляецца дыферэнцыяльнай прыкметай, якая выразна адрознівае іх ад іншых жывых істот, часам даволі высокаарганізаваных, але без здольнасці гаварыць.

Пісьмовая форма мовы ўзнікла на фоне ўсёй гісторыі чалавецтва зусім нядаўна (каля 5000 гадоў таму), прычым была спачатку ў нялітарнай форме (паслядоўна: малюнкi, піктаграмы, іерогліфы). Літарнае пісьмо, створанае ўпершыню фінікійцамі, перанята потым егіпцянамі і старажытнымі грэкамі, а ад іх і астатнімі шматлікімі народамі, функцыянуе ў чалавечым грамадстве толькі каля 3000 гадоў (гл.: Гельб 1982, 355). Яно ўяўляе сабой штучную, спецыяльна прыдуманую форму найперш для матэрыяльнага замацавання і працяглага захоўвання думак, досведу, інфармацыі, што назапашана людзьмі. З вынаходствам пісьма па сутнасці пачынаецца цывілізацыйны этап развіцця чалавецтва.

На сённяшні дзень каля 90% наяўных моў ужываюцца толькі ў вуснай форме, г. зн. не маюць свайго пісьменнасці. У цэлым пісьмовы план выражэння, прадстаўлены алфавітам, служыць другасным, вытворным ад вуснага, з'яўляецца яго своеасаблівым графічным рэхам, але тым не менш, сфера яго прымянення, функцыі, асаблівасці выкарыстання, інфармацыйныя якасці і інш. істотна адрозніваюцца ад гукавога плана маўлення. Гэтыя адрозненні палягаюць найперш у матэрыяльнай форме: адна з іх успрымаецца слыхам, другая – зрокам; адна адразу знікае, існуе толькі падчас маўлення (праўда, у апошні час можа запісвацца з дапамогай разнастайных тэхнічных сродкаў), другая захоўваецца, колькі існуе матэрыял запісу (пергамент, бяросьта, папера, дошка і інш.). У адрозненне ад вуснага напісанае застаецца, што замацавана выразамі кшталту *Што напісана няром не выйме і сякера* і інш.

І вусная, і пісьмовая формы маўлення з'яўляюцца лінейнымі, адзінкі маўлення размяшчаюцца ў строгай паслядоўнасці адна за другой, толькі адны – у часовай прасторы (вусная форма), другія – ў геаграфічнай (на паперы, дошцы, экране і інш., або пісьмовыя формы). Аднак істотная розніца пры гэтым палягае ў тым, што пры звычайным вусным маўленні мы не маем можнасці вярнуцца назад, да папярэдне сказаных слоў, тэма ўспрымання якіх задаецца прамойцай; на пісьме ж мы можам колькі заўгодна перачытваць тэкст, вяртацца да папярэдне запісанага, чытаць і хутка (па дыяганалі, абзацамі і г.д.), і павольна (вычытванне, праверка, рэдагаванне тэксту і інш.), што спрыяе больш паспяховаму і адэкватнаму засваенню пісьмовай інфармацыі.

Асноўныя багацці і перавагі вуснага маўлення перад пісьмовым тэкстам палягаюць у невычэрпных інтанацыйных магчымасцях чалавечага голасу, з дапамогай якіх вербальна перададзеная інфармацыя наталяецца дадатковым сэнсам, або так званымі канатацыямі, шматлікімі пачуццёвымі нюансамі, ацэначнымі характарыстыкамі, што робіць яе (інтанацыю) своеасаблівым каментатарам і інтэрпрэтатарам выказанай думкі. Ці інакш, інтанацыя выступае ў вусным маўленні ў якасці ўніверсальнага метамоўнага сродку (гл.: Жинкин 1964, 26 – 38), якога бракуе ў пісьмовым тэксце.

У вусным маўленні, што адбываецца заўсёды ў пэўных сітуацыях, магчымы масавыя ўжыванні скарочаных форм слоў (параўн.: замест *Аляксандр Аляксандравіч* – *Сан Саныч*, замест *тэлевізар* – *тэле*, замест *аскарбінавая таблетка* – *аскарбінка* і г.д.), эліптычных (скарочаных) сказаў, якія немагчымы ў пісьмовай форме, прынамсі ў тэкстах, датычных афіцыйна-дзелавога, навуковага, публіцыстычнага стыляў. Дадзеная ўласцівасць вуснай формы служыць магутным эканомным сродкам пры камунікацыі і часта выкарыстоўваецца людзьмі, і ў прыватнасці кіраўнікамі, якія аддаюць перавагу ў многіх выпадках тэлефоннай размове або непасрэднай гутарцы са сваім суб'яднікам, чым пісьмовай форме камунікацыі, пры вырашэнні шматлікіх пытанняў, асабліва аператыўнага характару.

Істотная перавага пісьмовай формы маўлення перад вуснай заключаецца найперш у дыскрэтнасці яе элементаў. У той час

як маўленчая гукавая плынь уяўляецца непарарыўнай (маўленне на незнаёмай мове часцей за ўсё немагчыма падзяліць ні на асобныя гукі, ні на словы, ні на сказы, а маўленчая вусная плынь роднай мовы квантуецца на моўныя адзінкі толькі дзякуючы таму, што мы разумеем сэнс сказанага), пісьмовы тэкст прадстаўлены зыходна падзеленым і на літары, і на словы, і на сказы, якія з пункту гледжання сінтэзу паслядоўна арганізуюцца з меншых адзінак у большыя ў строгай паслядоўнасці: літара – слова – сказ – абзац – тэкст.

Пісьмовы тэкст, такім чынам, уяўляецца структурна больш арганізаваным, больш асэнсаваным, чым вуснае маўленне, чаму спрыяе і тое, што на яго стварэнне ў цэлым затрачваецца значна больш часу, чым на звычайныя размовы, якія спараджаюцца, як правіла, імгненна, але са шматлікімі адхіленнямі ад літаратурных нормаў (арфаэпічных, акцэнталагічных, марфалагічных, словаўтваральных, сінтаксічных, лексічных). Дзякуючы згаданай уласцівасці пісьмовы тэкст уяўляецца больш прыдатным у выкарыстанні сфармуляванай інфармацыі для стратэгічных мэт, для доўгачасовага ўжывання, службы больш дакументальным, фактаграфічным, аргументаваным. Таму невыпадкова разнастайныя загады, распараджэнні, пастановы робяцца ў пісьмовай форме гэтак жа, як і службовая дакументацыя, разлічаная на доўгі тэрмін свайго прымянення, дзеяння, а таксама захоўвання адпаведнай інфармацыі. Узнагародныя лісты, пісьмовыя граматы, пасведчанні ўяўляюцца больш каштоўнымі, чым вусныя заахвочванні, падзякі, адзнакі. Пісьмовы тэкст дапускае ў сабе шырокае ўжыванне разнастайных параграфічных сродкаў (малюнкаў, схем, дыяграм і г.д.), якія робяць яго, хаця і па іншаму, але часта не менш матываваным, чым вуснае маўленне з яго інтанацыйнымі магчымасцямі.

Мова службыць найбольш універсальным відам камунікацыі ў чалавечым асяроддзі, унікальнай формай захоўвання, апрацоўкі, перадачы, праверкі правільнасці ведаў, думак, досведу людзей самых розных нацыянальнасцяў, прафесій, узросту. Тым не менш мову нельга ізаляваць ад нямоўных формаў камунікацыі, якія часта маюць самастойную вартасць (параўн.: некаторыя жэсты ў вусным маўленні, ілюстрацыі ў

пісьмовым тэксце). Так, некаторыя нямоўныя сродкі выражэння інфармацыі, а таксама гэтыя ж сродкі камунікацыі, абслугоўваюць пэўныя галіны і сферы жыцця і дзейнасці людзей самастойна (параўн.: музыкальныя ноты, прафесійныя знакі адрозненняў на адзенні ваенных, чыгуначнікаў, авіятараў, міліцыянераў і інш.), вулічная і чыгуначная сігналізацыя, камунікатыўныя сістэмы глуханнямых, хімічныя, геаграфічныя, матэматычныя, астранамічныя і іншыя віды знакаў. Аднак трэба падкрэсліць, што невербальныя (неславесныя) формы інфармацыі маюць вартасць толькі ў пэўных сітуацыях або сферах жыцця і дзейнасці чалавека, а большасць з іх выступае ў якасці “партнёра” моўных сродкаў, у цеснай і арганічнай лучнасці з імі.

У найбольш пашыраных камунікатыўных актах невербальныя сродкі могуць ужывацца разам з мовай або адвольна (некантралявана), або знарочыста, спецыяльна. У вусным маўленні выкарыстанне розных парамоўных сродкаў непасрэдна звязана з яе экспрэсіўнасцю і эмацыянальнасцю, што звычайна і суправаджаецца больш разнастайнымі і багатымі жэстамі, мімікай, адпаведным тонам і інтанацыяй, громкасцю маўлення і інш. Парамоўныя сродкі ўжываюцца таксама часцей, калі прамойца хоча закрануць пачуцці людзей, іх жыццёвыя інтарэсы. Наадварот, калі паведамленні, выступленні, даклады і да т.п. маюць пераважна інтэлектуальны змест і накіраваны на розум слухача, яны значна радзей і бядней суправаджаюцца невербальнымі сродкамі. Гэта добра відаць па выступленнях, з аднаго боку, дэлегатаў, дэпутатаў, палітыкаў і інш. перад выбаршчыкамі і з другога боку, навукоўцаў перад калегамі, афіцыйных асоб перад іншымі афіцыйнымі асобамі і г.д.

Пісьмовая і вусная формы маўленчай дзейнасці цесна звязаны з такімі яе найбольш пашыранымі і натуральнымі відамі, як дыялог і маналог (гл.: Щерба 1957, 115). Вуснае маўленне ўзнікла і доўгі час выкарыстоўвалася толькі ў форме дыялогу. Пасля вынаходніцтва пісьма, якое мае пераважна маналагічную форму, вуснае маўленне таксама стала пад яго ўплывам ужывацца і ў якасці маналогу (параўн.: лекцыі, даклады і інш.). Дыялагічныя формы мовы з’яўляюцца першаснымі, а

маналагічныя – другаснымі, пазнейшымі (гл.: Бахтин 1979, 239). Мову ў форме дыялогу ўжываюць усе людзі, у той час як да разгорнутага маналогу здатна толькі адносна невялікая іх частка. Узніклі згаданыя формы маналогу (параўн.: рамамы, навуковыя манаграфіі і інш.) ва ўмовах развітай цывілізацыі, высокай культуры, навукі, адукацыі.

Пры дыялогу, у якім звычайна бяруць удзел як мінімум два чалавекі – прамоўца і слухач, што мяняюцца сваімі ролямі падчас камунікацыі, характэрным служыць наяўнасць зваротнай сувязі, калі той, хто гаворыць, зважае на рэакцыі слухача і ў залежнасці ад іх можа мяняць не толькі тэму гаворкі, але і яе знешнія характарыстыкі (тон, інтанацыю, тэмп, гучнасць, мадуляцыю, ступень даверлівасці і інш.). Для бытавога і прафесійнага дыялогу прыдатным служыць выкарыстанне ў маўленні эліптычных канструкцый, парамоўных сродкаў, аксіёматычных прэсупазіцый (гл.: наступны параграф аб прэсупазіцыях). Аднак дыялог афіцыйных асоб у іх зносінах з аудыторыяй (журналістамі, карэспандэнтамі, радыёслухачамі, тэлегледачамі і інш.) і ў дзелавой абстаноўцы змушае ўдзельнікаў дыялогу ўжываць такія моўныя сродкі, якія адпавядаюць выпрацаваным і рэкамендаваным для выкарыстання літаратурным нормам, бо даволі выразнай заканамернасцю пры ўжыванні мовы служыць наступная: чым для большай колькасці людзей прызначана вербальная інфармацыя, тым у большай ступені яна павінна адпавядаць сацыяльным стандартам, тым больш універсальнымі, агульнымі прынятымі і стэрэатыпнымі павінны быць формы яе выражэння. Адначасова ў залежнасці ад колькасці ўдзельнікаў полілогу (калі ўдзел у гаворцы бярэ больш, чым два чалавекі) растуць і цяжкасці камунікацыі прапарцыянальна гэтай колькасці (гл.: Пешковский 1959, 59).

Маналог служыць тыповым відам маўленчай дзейнасці ў сучасным грамадстве і праяўляецца (рэалізуецца) праз такія яе формы, як лекцыя, даклад, інструктаж, паведамленне, выступленне і інш., калі адзін чалавек гаворыць, выступае ў якасці прамоўцы, а іншыя людзі – у якасці слухачоў. Асобнай разнавіднасцю маналогу з'яўляецца маўленчая дзейнасць

у форме пісьмовай падрыхтоўкі рознага віду прац: ад вялікіх манаграфій, дзённікаў, менш вялікіх артыкулаў, справаздач, іншых твораў да кароткіх знешнескіраваных жанраў пісьмовай дзейнасці – службовых запісак, заяў і інш., якія (усе разнавіднасці маналогу) падчас іх напісання не маюць зваротнай сувязі, чым істотна адрозніваюцца ад дыялогу (у дадатак да прынцыпова рознай матэрыяльнай формы сваёй рэалізацыі, нагадаем, вусная і пісьмовая).

Малымі “жанрамі” вуснай маўленчай дзейнасці людзей служаць пытанні, рэплікі, выклічнікі, да якіх прымыкаюць парамоўныя сродкі, што звычайна арганічна суправаджаюць усе віды дыялогу і полілогу. Зазначаныя элементы маўленчай дзейнасці служаць не толькі яе часткамі, але і выразнай праявай зваротнай сувязі паміж прамоўцамі і слухачамі. Пры ўскоснай (не прамой) наяўнасці слухачоў (чытачоў) той ці іншай прамовы (тэксту), напрыклад пры тэлеперадачы, радыёпраграмах, пісьмовай дзейнасці, зваротная сувязь рэалізуецца апасродкавана, праз тэлефонныя званкі, пісьмы ў рэдакцыю, на студыю, да аўтара і г.д. Зваротная сувязь прысутнічае толькі ў сінхраніі (паміж носьбітамі мовы ў прамежках пэўнага часу, актуальнага для тэмы камунікатыўных актаў). Камунікацыя не мае зваротнай сувязі ў дыяхраніі, паміж людзьмі розных, не сутыкальных у часе пакаленняў; калі яна мае адназначна накіраваны характар толькі ад аўтара да слухача (чытача), г. зн., напрыклад, мы можам успрымаць усё, напісанае К.Каліноўскім (у прыватнасці выдадзеныя ім нумары газеты “Мужыцкая праўда”), але, зразумела, не можам ужо ўплываць на іх.

Зваротная сувязь для рабочых, штодзённых, актуальных відаў маўленчай дзейнасці кіраўніка (даклады, паведамленні, выступленні і інш.) праяўляецца найперш у выглядзе пытанняў да яго, разнастайных рэакцый слухачоў, абмеркаванняў, дыскусій, пастаноў, падсумавааных вывадаў і ў іншых формах, якія могуць істотна паўплываць на канечны характар успрымання і засваення зместу першапачатковай інфармацыі (даставернасць, расстаноўка сэнсавых акцэнтаў, актуальнасць, прыдатнасць да справы, адэкватнасць тэме, правільнасць заключэнняў і асноўных палажэнняў і інш.).

У актуальнай пісьмовай дзейнасці кіраўніка зваротная сувязь рэалізуецца праз перапіску, электронную пошту, камп'ютэр, а ў сітуацыях, калі слухач, або партнёр па маўленчай дзейнасці знаходзіцца на адлегласці, не ў полі прамога зроку прамойцы – праз тэлефонную сувязь, пейджэры, селектары і інш. Адсутнасць прамога кантакту накладвае на формы маўленчай дзейнасці пэўныя абмежаванні, скіроўвае іх у рэчышча выкарыстання стандартных літаратурных норм, да выразнасці фармулёвак, лаканічнасці і г.д.

1.7. Прэсупазіцыя як арганічны фактар маўлення

Пры вербальнай камунікацыі, скіраванай найперш для перадачы той ці іншай інфармацыі, пэўных звестак, паведамленняў і г.д., надзвычай важнымі аказваюцца не толькі самі моўныя адзінкі выражэння і суправаджальныя іх парамоўныя сродкі (нагадаем, тон голасу, інтанацыя, громкасць, жэсты, міміка і інш.), а і шматлікія фармальна (матэрыяльна) не прадстаўленыя ў канкрэтным маўленчым акце спадарожныя чыннікі – падтэкст гутаркі, сітуацыя маўлення, папярэднія веды аб тэме гутаркі ў суб'яднікаў, агульная эрудыцыя і кампетэнцыя суразмоўцаў, іх узрост, пол, псіхічны стан падчас маўлення і іншыя імпліцытныя фактары, якія ўсе разам ствараюць прэсупазіцыю.

Любая маўленчая дзейнасць, як вусная, так і пісьмовая, грунтуецца на ўліку пэўных прэсупазіцый, таму яна можа быць максімальна сціслай, згорнута, напрыклад, пры дыялогу дасведчаных людзей, якія глыбока разумеюць адзін другога “з паўслова” і знаюць тэму гаворкі, сутнасць праблем або пытанняў, што абмяркоўваюцца, або пра якія нешта паведамляецца. У такіх выпадках прэсупазіцыя з'яўляецца найбольш глыбіннай, ёмістай, яна наталіе неабходным інфармацыйным зместам, які вынікае з папярэдніх ведаў, вопыту суразмоўцаў; самыя звычайныя словы і выразы, што для пачатковых людзей могуць падавацца банальнымі і незмястоўнымі, і наадварот, пры перадачы інфармацыі для маладасведчаных, некампетэнтных людзей прэсупазіцыя прадстаў-

лена значна слабей, бо зразумелыя для аднаго чалавека паняцці, выражаныя пэўным тэрмінам, спецыяльным словам, для другога чалавека трэба разгортваць падрабязнымі шматслоўнымі апісаннямі, якія, як правіла, з'яўляюцца збыткоўнымі і малаінфармацыйнымі для спецыяліста, эрудыта, кампетэнтнага чалавека.

Прэсупазіцыі могуць быць агульнавядомымі або для ўсіх людзей, або для носьбітаў пэўнай мовы, пэўнай культуры, пэўнай краіны. Так, слова *кніга* для кожнага адукаванага чалавека змяшчае такія прама не выражаныя ў гэтым слове веды (прэсупазіцыі), як аўтар, чытач, бібліятэка, друк, інфармацыя, папера, старонкі, змест, назва і г.д.; дзеяслоў *купляць* імпліцытна ўключае ў сябе такія паняцці, як прадавец, пакупнік, цана, грошы, тавар, крама ці іншае месца, каса, разлік і г.д. У сказе *Генерал узнагародзіў байца ордэнам* змяшчаецца непасрэдна і фармальна не выражаная ў ім інфармацыя: баец зрабіў пэўны гераічны ўчынак, такі ўчынак звычайна адзначаецца ўзнагародай, генерал і баец належаць да ваеннай арганізацыі, генерал старэйшы па званню, чым узнагароджаны ордэнам баец, ордэн даецца (уручаецца) ва ўрачыстай абстаноўцы, узнагароды служаць грамадска пачэснай, ганаровай з'явай, ордэн павінен служыць стымулам для байца і г.д.

У іншамоўным асяроддзі, у варунках няроднаснай культуры, паведамленне, складзенае з адных і тых жа суадносных па сэнсе слоў розных моў, з-за неаднолькавай прэсупазіцыі, выкліканай асаблівасцямі жыцця, прыродных умоў, культурнага ўкладу, традыцый і г.д. той ці іншай краіны, можа набываць аж супрацьлеглы сэнс у параўнанні з сэнсам гэтага ж паведамлення, сказанага ў асяроддзі іншай краіны. Так, беларуская фраза *Пацяпленне ў міжнародных адносінах* можа быць успрынята ў Індыі як *Абвастэрэнне міжнародных адносін*, таму згаданы сказ для адэкватнай перадачы яго сэнсу неабходна перакласці наступным чынам: *У міжнародных адносінах наступіла доўгачаканая прахалода* (гл.: Муравьев 1971, 33).

Прэсупазіцыя здатна пераводзіцца ў знешняе маўленне, якое пры гэтым можа зрабіцца настолькі падрабязным, наколькі

і неінфармацыйным, нецікавым, бо ў выпадках дэталёвага разгортвання прэсупазіцый яно перадае агульнавядомыя звесткі, што павінны заставацца “за кадрам”. Каб паведамленне было аб’ёмным па змесце, трэба тонка разумець сітуацыю зносін, дасведчанасць суразмоўцаў, тэму гаворкі і ўжываць толькі тыя вербальныя і невербальныя сродкі, якія для суб’ядседніка ці слухача ўяўляюцца носьбітамі новай інфармацыі.

Такім чынам, тое, што неабходна сказаць (напісаць) у маўленні (тэксе) словамі, і тое, што няварта гаварыць (пісаць) з-за сваёй відавочнасці і неінфармацыйнасці, павінны ўзважана рэгулявацца ў камунікатыўных актах, паведамленнях, выступленнях, дакладах, артыкулах, манаграфіях і г.д.

Цяжкасці выкарыстання вивучанай замежнай мовы ў краіне яе носьбітаў, нават пры яе (мовы) даволі добрай засвоенасці на вучэбных занятках у родных сценах, вынікаюць найперш з-за незнаёмства з разнастайнымі прэсупазіцыямі, якія ўключаюць у сябе веданне культуры, гісторыі, геаграфіі, фальклору, традыцый, звычак, асаблівасцяў нацыянальнага характару, стэрэатыпаў і норм паводзін, этыкету, сітуацыйна замацаваных форм моўнага выражэння і іншыя веды, што нябачна прысутнічаюць у актах маўлення, укараняюцца ў іх і разам з імі складаюць адзіную арганічную цэласнасць.

З лагічнага пункту гледжання прэсупазіцыя мае ўнутраную структуру, якая ўтвараецца па форме звычайнай імплікацыі, што выражаецца сінтаксічнай канструкцыяй пры дапамозе складаных злучнікаў тыпу *калі ..., дык, раз ..., так, у сувязі з тым ..., што, па прычыне таго ..., што* і да т.п. Калі тэмай размовы служыць гэткая падзея, дык значэнне ўжытых адзінак ці выразаў павінна быць такім (гл.: Колшанский 1980, 86). Напрыклад, калі тэмай размовы служыць сённяшні ўраджай зерневых, то ўжывае ў маўленні слова *хлеб* мае верагодней за ўсё значэнне ‘зерне’. Калі ж тэмай размовы з’яўляецца спосаб прыгатавання хлебабулачных вырабаў, то выкарастанае ў маўленні слова *хлеб* хутчэй за ўсё мае значэнне гатовага да ўжывання прадукту харчавання. Калі гаворка ідзе пра закупку хлеба за мяжой, то значэнне адпаведнага слова наталяецца сэнсам імпартнага тавару, за які трэба плаціць валюту або

пастаўляць у замежныя краіны суадносныя па вартасці, неабходныя для яе прадукты, тавары, паслугі і г.д.

У пісьмовых формах мовы прэсупазіцыю звычайна стварае кантэкст паведамлення, у якім, напрыклад, усе дэйктычныя словы (словы-ўказальнікі, словы-замышчальнікі, найбольш часта прадстаўленыя займеннікамі *эта, ён, яна, вы, мы* і да т.п.) набываюць канкрэтны змест дзякуючы таму, што з падобнымі словамі суадносяцца поўназначальныя лексемы з дакладна акрэсленым значэннем. Канкрэтны сэнс агульнавядомых паўназначных слоў часцей за ўсё таксама вынікае з кантэксту, які і складае іх прэсупазіцыю. Так, значэнне дзеяслова *любіць* мае зусім розны сэнс, напрыклад, у словазлучэннях *любіць кіслую капусту, любіць творчую працу і любіць прыгожую дзяўчыну*, праўда, у апошнім выпадку для слова *любіць* беларуская мова мае адмысловы сінонім *кахаць*, якога бракуе ў рускай мове.

З улікам таго, што розныя маўленчыя акты, таксама як і розныя пісьмовыя тэксты, прызначаны або для ўсіх людзей, або для іх пэўнай групы, можна гаварыць аб наяўнасці ў адпаведных відах маўленчай дзейнасці агульных і прыватны прэсупазіцый. Так, прамовы палітычных і грамадскіх дзеячоў, тэксты мастацкай, афіцыйна-дзелавой, публіцыстычнай літаратуры скіраваны практычна на ўсіх адукаваных людзей, носьбітаў пэўнай мовы, менавіта таму для адэкватнага ўспрымання агульнапрызначаных звестак неабходны некаторыя папярэднія веды культуры, гісторыі, мастацтва, літаратуры, эканамічных і сацыяльных умоў жыцця людзей і іншая інфармацыя, што звычайна набываецца ў сярэдняй школе, а таксама з практычнага жыцця. Чытанне ж, напрыклад, спецыяльнай літаратуры, успрымання навуковых дакладаў і паведамленняў, а таксама разнастайнай інфармацыі ў галіне прафесійнай дзейнасці людзей, патрабуе ад адрасатаў наяўнасці пэўных фонаваў ведаў у той ці іншай сферы прызначэння вербальна аформленых думак. Папярэднія веды і ўтвараюць неабходную прэсупазіцыю для адэкватнага ўспрымання, разумення, засваення і практычнага выкарыстання моўнай інфармацыі, робяць для спецыялістаў размову на зададзеную прафесійную тэму ці чытанне адмысловых тэкстаў асэнсаваным і плённым, у той

час як для неспеціяліста розмови і тэксты згаданага кшталту ўяўляюцца часцей за ўсё кітайскай граматай, хаця асобныя словы і выразы, граматычныя ўласцівасці падобных тэкстаў зразумелыя і знаёмыя для яго.

Такім чынам, прэсупазіцыя – імпліцытная, патэнцыяльная, аднабаковая (не мае плана выражэння, матэрыяльнай формы) семантычная сутнасць, якая стварае інтэлектуальны і пачуццёвы прама не выражаны фон, на якім адбываюцца, разгортваюцца размаітыя віды маўленчай дзейнасці (як вуснай, так і пісьмовай) людзей. Дзякуючы фонавым ведам вербальныя выказванні набываюць семантычную перспектыву, глыбіню, ёмістасць, неабходную змястоўнасць нават пры выкарыстанні звычайных агульнаўжывальных моўных сродкаў, якія пры гэтым грунтуюцца на ўсім наяўным у свядомасці суразмоўцаў (слухачоў, чытачоў, адрасатаў) інтэлектуальным патэнцыяле, набытым імі праз сістэму адукацыі, шляхам самаадукацыі, жыццёвым досведам, прафесійнай дзейнасцю і інш.

Эфектыўнасць і выразнасць маўлення шмат у чым вызначаюцца тым, наколькі ўмела прамоўца выкарыстоўвае прэсупазіцыю, у якой меры ён дамагаецца таго, каб “словам было цесна, а думкам прасторна”, таго, каб пакінуць невыказанымі ўсе тыя думкі, што здольны самі ўзнікнуць у свядомасці слухача на аснове яго папярэдняга досведу, яго ведаў. Менавіта ў тых выпадках, калі прэсупазіцыя звязана да мінімуму, калі кожнае палажэнне прамовы падрабязна каментуецца, інтэрпрэтуецца, дэталёва вытлумачваецца, маўленне робіцца нецікавым, “плоскім”, збыткова, стамляе адрасатаў малаінфармацыйнымі або зусім неінфармацыйнымі дробязямі і ў цэлым дрэнна ўспрымаецца. І наадварот, чым больш у маўленні застаецца невыказаным тое, што падразумяваецца, тым яно прыгажэйшае (гл.: Санчес 1985, 105), эфектыўнейшае, выразнейшае. Дасціпнае выкарыстанне прэсупазіцыі, як і ўсякага твора мастацтва, грунтуецца перадусім на пачуцці меры, на ўзважаным і збалансаваным адчуванні сітуацыі маўлення, на тонкім успрымання настрою, ведаў, псіхалагічнага стану слухачоў, агульнай атмасферы, ці аўры, у якой разгортваюцца маналагічныя або дыялагічныя камунікатыўныя акты.

1.8. Парамоўныя сродкі вербальнай камунікацыі

Наша вербальная (славесная) мова ў адносна чыстым ізаляваным выглядзе сустракаецца, бадай, толькі ў некаторых слоўніках, даведніках, граматычных і іншых апісаннях. У жывым маўленні і ў пісьмовых тэкстах гэта мова функцыянуе разам, у цесным арганічным адзінстве з парамоўнымі (авербальнымі, паралінгвістычнымі) сродкамі, пра якія згадвалася ў папярэднім параграфі і да якіх адносяцца ў вусным маўленні інтанацыя, громкасць, тэмп, мелодыка і іншыя суперсегментныя характарыстыкі чалавечага голаса, а таксама жэсты, міміка, рухі цела, выраз твару, поза і іншыя суправаджальныя нямоўныя кампаненты камунікацыі, што істотна ўплываюць на змест, экспрэсіўнасць, даходлівасць, яснасць, пераканаўчасць, аргументацыю перададзенай славеснай інфармацыі і абумоўлены біялагічнай арганізацыяй чалавека (Колшанский 1974, 79).

У пісьмовым тэксце да парамоўных сродкаў адносіцца ўсё тое, што графічна выражана ў ім, акрамя літарных слоў, г. зн. і знакі прыпынку, што пэўным чынам адлюстроўваюць інтанацыйныя характарыстыкі вуснага маўлення, і спосабы напісання слоў (курсівам, у разрадку, вялікімі літарамі і інш.), і лічбы, і формулы, і разнастайныя сімвалы, і схемы, і чарцяжы, і графікі, і дыяграмы, і гістаграмы, і малюнкі, і карты, і фотаздымкі і г.д. (гл.: Плотников 1992).

Парамоўныя сродкі могуць цалкам складаць некаторыя віды камунікацыі і інфармацыі або дамінаваць у іх. Так, пры візуальных зносінах магчыма перамаўляцца жэстамі, позіркамі, умоўнымі знакамі, ці перадаваць з іх дапамогай пэўную інфармацыю (параўн.: жэсты міліцыянера на скрыжаванні вуліц, флажковую ці светлавую сігналацыю на флоры, “ручную” размову глухых і інш.).

Парамоўныя сродкі ў розных прапарцыях з вербальнымі прадстаўлены (рэалізуюцца) ва ўсіх відах нашай маўленчай дзейнасці (гл.: Горелов 1980, 16 – 17), займаюць тут то мінімальнае месца (напрыклад, у некаторых афіцыйных прамовах і тэкстах), то цалкам складаюць самастойны від інфармацыі (напрыклад, геаграфічныя і іншыя карты, атла-

сы, альбоми, табліцы і інш.). У тыповых найбольш пашыраных відах камунікацыі людзей парамоўныя сродкі “супрацоўнічаюць”, цесна ўзаемадзейнічаюць з вербальнымі, утвараюць разам з імі адзіны арганічны маўленчы акт, разнастайныя віды пісьмовых тэкстаў і вусных выступленняў. У залежнасці ад жанраў пісьмовых тэкстаў і відаў вуснай маўленчай дзейнасці чалавека парамоўныя сродкі займаюць тут рознае месца, але служаць амаль абавязковымі кампанентамі ўсіх камунікатыўных і інфармацыйных актаў. Пісьмовы тэкст ці вуснае выступленне, пазбаўленыя ўсіх невербальных сродкаў выражэння і перадачы інфармацыі, практычна не сустракаюцца ў нашай маўленчай дзейнасці, ды і ўвогуле немагчымы без іх.

Парамоўныя сродкі, зразумела, характэрны для маўленчай дзейнасці кіраўніка як пры яе вуснай рэалізацыі, так і пісьмовай. У вусным маўленні разнастайныя інтанацыйныя характарыстыкі голаса і жэсты, рухі цела павінны найперш ужывацца натуральна, без усялякай штучнасці, тэатральнасці, пластычна і гнутка адпавядаць зместу прамовы, складу аўдыторыі (слухачоў), яе псіхалагічнаму настрою і стану, месцу выступлення, тэме апошняга, гарманічна стасавацца з індывідуальнасцю прамоўцы. Тэмп маўлення, выдзяленне голасам найбольш істотных і інфармацыйна ёмістых палажэнняў выказанага, выразна падкрэсленае вымаўленне самых значных ключавых слоў і сказаў, дарэчна ўжытыя жэсты, паўзы служаць поруч з глыбінёй, актуальнасцю, дакладнасцю думкі лепшым сродкам уздзеяння на суб'яднікаў, слухачоў, адрасатаў у вусных выступленнях кіраўніка.

На багацце і разнастайнасць выкарыстаных парамоўных сродкаў выступоўцы моцны ўплыў аказваюць сітуацыя, час, састаў слухачоў. У афіцыйных варунках, на урачыстых пасяджэннях, перад “саліднай” аўдыторыяй ужыванне парамоўных сродкаў дакладчыкам звычайна абмяжоўваецца. Насупраць, у коле сваіх сяброў, супрацоўнікаў, калег, пры абмеркаванні дыскусійных пытанняў, праблем, сітуацый, спрэчных палажэнняў узрастае роля парамоўных сродкаў, пашыраецца іх рэпертуар, бо ў іх выражаюцца перадусім адносіны прамоў-

цы да той ці іншай думкі, яго перакананні, прафесійныя і індывідуальныя інтарэсы, рысы характару, пэўныя спосабы аргументацыі правамернасці выказанага.

Ужыванне пісьмовых авербальных сродкаў залежыць ад жанру маўленчай дзейнасці. У вусных выступленнях могуць выкарыстоўвацца разнастайныя наглядныя ілюстрацыі (фатаграфіі, малюнкі, схемы, табліцы, дыяграмы і інш.), што падрыхтаваны напярэдадні на асобных аркушах, слайдах, здымках і г.д., або могуць пісацца на дошцы крэйдай, фламастарам падчас самага выступлення (формулы, лічбы, графікі і інш.). Зразумела, пры ўжыванні ў вусным паведамленні, дакладзе дарэчных і панятных, інфармацыйна змястоўных парамоўных сродкаў уражанне ад вусных выступленняў у слухачоў, успрыняцце імі перададзенага зместу будзе значна эфектыўнейшым, чым без гэтых сродкаў.

У пісьмовых відах маўленчай дзейнасці кіраўніка (справаздачы, артыкулы, планы, некаторыя іншыя тыпы службовых дакументаў) ужыванне такіх параграфем, як табліцы, лічбы, схемы, малюнкі і інш., дапамагае не толькі эканоміць шмат месца ў адпаведным дакуменце, але і сведчыць пра кампетэнтнае разуменне справы, добрую яе асэнсаванасць, уменне абгульнена і змястоўна перадаць самую глыбінную сутнасць таго ці іншага палажэння. Параграфемы могуць служыць як вынікам, канчатковым сістэмным прадстаўленнем дзейнасці кіраўніка за пэўны перыяд або па пэўнай тэме, так і зыходным палажэннем для далейшага вербальнага абмеркавання той ці іншай справы, канкрэтнага пытання.

1.9. Змяненні ў мове

Мову мы атрымліваем у спадчыну ад сваіх бацькоў, папярэднікаў і перадаем яе сваім нашчадкам як самы каштоўны духоўны скарб, які служыць нам не толькі галоўным функцыянальным інструментам нашай інтэлектуальнай дзейнасці, але і своеасаблівым ключом, што адкрывае нам доступ да ўсіх ведаў, назапашаных чалавецтвам за свой шматвяковы шлях развіцця. Мы зносімся з людзьмі розных пакаленняў адной і той жа мовай і, як правіла, дасягаем спа-

разумення дзякуючы стабільным, канстантным, нязменным рысам гэтай мовы, што кансервуюцца найперш у яе матэрыяльных формах, плане выражэння. У змесце ж моўных форм гнутка, пластычна, шматстайна адлюстроўваюцца ўсе тыя змены навакольнай рэчаіснасці, што пастаянна адбываюцца тут і, такім чынам, можна адзначыць глыбокую дыялектычную ўласцівасць кожнай жывой мовы: знешнія формы мовы маюць тэндэнцыю да сваёй нязменнасці, стабільнасці, а змест моўных форм, наадварот, здатны мяняцца, чуйна рэагаваць на ўсе змены і вонкавай рэальнасці, і нашых думак, паняццяў, пачуццяў. Дадзеная дыялектычная якасць мовы падкрэслена ў выказванні: “Мова ўвесь час мяняецца, але функцыянаваць можа толькі ў нязменным выглядзе” (Балли 1955, 29). Адносна нязменны выгляд, прынамсі на працягу жыцця некалькіх пакаленняў людзей, маюць такія матэрыяльныя адзінкі і формы мовы, як набор членападзельных гукаў (у алфавітным пісьме – літар), граматычныя катэгорыі, структуры сказаў, асноўны слоўнікавы склад, закадыфікаваныя арфаэпічныя, арфаграфічныя, сінтаксічныя і іншыя нормы літаратурнай мовы. Дадзеныя матэрыяльныя моўныя фактары і служаць надзейным апірышчам для камунікацыі і інфармацыі людзей, якія ў гэтых фактарах пры ўсёй плыннасці перададзенага зместу замацоўваюць і некаторыя яго (зместу) найбольш адметныя і стабільныя рысы, што забяспечваюць прымальнае ўзаемаразуменне людзей.

Аднак, калі ўзяць больш працяглы час існавання і функцыянавання мовы, то можна заўважыць і занатаваць змены, якія адбываюцца ў знешніх формах мовы на ўсіх яе ўзроўнях. Так, у захаваных стараславянскіх і старажытнаўсходнеславянскіх (старажытнарускіх) тэкстах, якія ў значнай ступені паслужылі зыходнай крыніцай для фарміравання пісьмовых беларускай, рускай і ўкраінскай моў, адзначаліся літары, што перадавалі насававыя зычныя, рэдукаваныя галосныя; у сучасных жа тэкстах на ўсходнеславянскіх літаратурных мовах літары, якія абазначалі насававыя гукі, не захаваліся, а літары ь, ъ, што перадавалі рэдукаваныя (скарочаныя) галосныя ўжываюцца зусім у іншай функцыі: ь ва ўсіх усходнеславянскіх мовах для перадачы мяккіх зычных,

ь – у рускай мове для абазначэння цвёрдасці зычных, у беларускай і ўкраінскай мовах гэтай літары ўжо няма.

У сферы граматыкі ва ўсіх усходнеславянскіх мовах істотна спрашчалася сістэма граматычных форм часу і ў якасці кампенсацыі сфарміравалася граматычная катэгорыя трывання, што бракавала ў мове нашых продкаў. Асабліва кідкія змены адбыліся ў слоўнікавым складзе мовы, які больш чуйна, гнутка, непасрэдна фіксуе змены навакольнага жыцця. У сучаснай беларускай літаратурнай мове, напрыклад, фіксуюцца сотні тысяч розных слоў, у той час як у старабеларускіх тэкстах і тэкстах новай беларускай літаратурнай мовы пачатку 19 стагоддзя колькасць ужытых розных слоў на цэлы парадак ніжэй. Можна адзначыць у плане развіцця лексікі жывой мовы наступную абсалютную заканамернасць: чым больш бліжкім да нашага часу з'яўляецца пісьмовы тэкст у цэлым, тым багацейшым будзе яго слоўнікавы склад (гл.: Машинный фонд 1986, 205).

Асабліва інтэнсіўна павялічваюцца перыферычныя пласты лексікі, якія ўтвараюцца ў галіне навуковых, тэхнічных, спецыяльных ведаў. Адапаведныя тэксты на жывых, найбольш развітых літаратурных мовах, а таксама слоўнікі тэрмінаў і спецыяльнай лексікі створаны і ствараюцца ў параўнанні з тэкстамі афіцыйна-дзелавой, мастацкай і публіцыстычнай літаратуры ў гістарычным плане значна пазней, але ўсебаковае расшырэнне, узбагачэнне, павелічэнне моўных сродкаў спецыяльнай літаратуры, і асабліва ў галіне лексікі, адбываецца непараўнальна хутчэй, чым ў асноўным слоўнікавым складзе, які на сённяшні дзень у кожнай з ўсходнеславянскіх моў утвараецца прыблізна са ста тысяч лексічных адзінак, што прадстаўлены ў нацыянальных тлумачальных слоўніках. У той жа час адных хімічных тэрмінаў створана ў развітых, добра распрацаваных мовах звыш мільёна (гл.: Шчэрбін 1966, 23), што супастаўляльна з агульнаўжывальным слоўнікавым складам усіх славянскіх моў, разам узятых.

Значыць, галоўнымі, стратэгічнымі лініямі развіцця любой жывой мовы служыць, з аднаго боку, тэндэнцыя да відавочнага ўзбагачэння яе матэрыяльных сродкаў, найперш слоўнікавага складу (лексічных адзінак, устойлівых словаз-

лучэнняў, ці фразеалагізмаў), а з другога боку, адваротная тэндэнцыя, якая палягае ў выхадзе з ужытку, архаізацыі тых слоў і выразаў, што абазначалі рэаліі, знікшыя з сацыяльна-га жыцця людзей (параўн. у бел. мове: *аршын, войт, хатачытальня, стаханавец* і інш.). Узбагачэнне моўных сродкаў адбываецца за кошт больш магутнай першай тэндэнцыі, якая, аднак, характэрна толькі для найбольш развітых пісьмовых моў, бо ў галіне навукі, тэхнікі, культуры, адукацыі пераважная колькасць носьбітаў “малых” або нераспрацаваных ці слаба распрацаваных моў карыстаецца сусветнымі мовамі (англійскай, рускай, французскай, іспанскай і інш.) нават у такіх вялікіх краінах, як Індыя, Інданезія, Нігерыя і інш. (гл.: Никольский 1986, 7, 102).

Менш кідка, але, бадай, не менш значная тэндэнцыя развіцця і ўзбагачэння намінацыйных сродкаў мовы заключаецца ў пашырэнні семантыкі ўжо наяўных слоў, а таксама ў развіцці полісеміі, ці многазначнасці. Так, беларускія словы *дзядзька, цётка* раней належалі да абазначэнняў сваяцтва людзей, зараз іх семантыка значна пашырылася, бо гэтымі словамі называюць звычайна ўсіх дарослых малазнаёмых ці незнаёмых людзей адпаведна мужчынскага і жаночага полу. У самым вялікім слоўніку беларускай мовы, выдадзеным упершыню ў 1870 годзе (Насовіч 1983) для слова *коло* занатавана толькі адно значэнне, у пяцітомным Тлумачальным слоўніку беларускай мовы для гэтага ж слова фіксуецца ўжо дзевяць розных значэнняў (Тлумачальны слоўнік 1977 – 1984).

Узнікненне новых слоў і новых значэнняў старых слоў служыць традыцыйным выпрабаваным шматвяковым сродкам узбагачэння намінацыйных сродкаў мовы, якія павялічваюцца як за кошт унутраных рэсурсаў: утварэнне слоў шляхам афіксацыі (*раздзяржаўленне, заўзятар* і інш.), асноваскладання (*сабекошт, шматпакутны* і інш.), так і запазычанняў (*параўн.: дылер, менеджэр, хакер* і інш.), калькаванняў (параўн.: *узброенасць працы, спадарожнік* – словаўтваральная і семантычная калькі ад рускіх адпаведнікаў *вооруженность труда* і *спутник*). Прынцыпова новым сродкам значнага павелі-

чэння слоўнікавага складу з'яўляецца абрэвіяцыя, якая масава ўзнікла толькі ў 20 ст. і адлюстроўвае ў сабе прыспешаны час нашага жыцця. У абрэвіатурах (найменнях, што ўтвараюцца для намінацыі складаных паняццяў, выражаных словазлучэннямі ці апісальнымі абаротамі, параўн.: ЭВМ – 'электронна-вылічальная машына', ГПП – 'гандлёва-прамысловая палата' і г.д.) скарачана, эканомна прадстаўляюцца моўнымі сродкамі найбольш ужывальныя абазначэнні важнейшых рэалій сучаснага жыцця людзей. Аб шырокім выкарыстанні абрэвіатур сведчаць і адпаведныя лексікаграфічныя крыніцы, у якіх сабраны найбольш частотныя абрэвіатуры той ці іншай мовы (у дачыненні да рускай мовы гл.: Алексеев, Сахаров, Гозман 1983).

Колькасны рост слоўніка кожнай нацыянальнай мовы непасрэдна звязаны з развіццём грамадства, навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, дзе ўзнікаюць новыя паняцці і рэаліі, што патрабуюць сваіх лексічных найменняў. Так, толькі за савецкі перыяд існавання Беларусі наша літаратурная мова ўзбагацілася не менш як на 30 000 розных слоў (гл.: Лексікалогія 1994, 115), з дапамогай якіх называюцца і інтэрнацыянальныя з'явы, рэаліі, паняцці (параўн.: ламбада, пэйджэр, рокер і да т.п.), як правіла, запазычанымі словамі, так і новыя рэаліі ўласна беларускага жыцця, для намінацыі якіх ужываюцца звычайна свае моўныя сродкі (параўн.: *перабудова, харошкі, заўзятар* і інш.). Бурнае развіццё цывілізацыі ў наш час прама звязана з адцягнутым мысленнем, якое грунтуецца на агульначалавечай логіцы, таму план зместу розных моў у народаў, што знаходзяцца ў рэчышчы аднолькавых, тоесных або падобных тэндэнцый сацыяльнага і эканамічнага жыцця, збліжаецца, імкнецца стаць семантычна інтэрнацыянальным, а план выражэння мае тэндэнцыю да захавання нацыянальных форм. Апошнія тым не менш таксама падлягаюць змяненням, якія адбываюцца за кошт знікнення адных матэрыяльных кампанентаў (напрыклад, слоў, выразаў) і паяўлення другіх кампанентаў (таксама слоў і выразаў). План зместу мовы, насупраць, мяняецца шляхам дадання да ўжо наяўнага значэння новых семан-

тычных кампанентаў, новых аспектаў, канатацый, адценняў, асацыяцый і г.д. Разнастайныя семантычныя змены і працэсы, што пастаянна адбываюцца і віруюць у мове, прычым часта ў межах нязменных матэрыяльных форм, надаюць ёй жыватворную сілу, мацунак, гнуткі і плённы характар, здатны задавальняць усе камунікатыўныя і інфармацыйныя патрэбы людзей.

У аснове развіцця мовы ляжаць, па-першае, знешнія прычыны, якія заключаюцца ў зменах сацыяльнага, эканамічнага і бытавога жыцця людзей, у міграцыі насельніцтва (падзел мовы на дыялекты адбыўся ў варунках падзелу канкрэтнай краіны на замкнутыя гаспадаркі, тыпу феадальных, з жорсткімі часам непранікальнымі або слаба пранікальнымі граніцамі паміж імі), у зменах генерацый, або пакаленняў людзей, г. зн. працэсы, што працякаюць для носьбітаў мовы ў прасторы і часе. Да знешніх прычын моўных змен адносяцца таксама інтэрнацыянальныя кантакты носьбітаў розных моў, у выніку чаго ўзнікаюць масавыя запазычанні, і так званыя прынцыпы эканоміі, згодна з якім чалавек імкнецца да ўжывання разнастайных скарачэнняў, што вядуць да эліптычных сказаў, абрэвіатур, да скарачэння доўгіх слоў (тыпу *відзік замест відэамагнітафон, велік замест веласіпед* і да т.п.). Згаданыя прычыны стыхійна ўздзейнічаюць на змены ў мове і не падлягаюць свядомаму рэгуляванню.

Па-другое, унутраныя прычыны развіцця мовы таксама істотна ўплываюць на маштабы і характар моўных змен. Сутнасць гэтых прычын зводзіцца перадусім да наяўнасці разнастайных супярэчнасцяў (антыномій) у самой мове, напрыклад, антыномія прамойцы і слухача, носьбітаў мовы, кожны з якіх імкнецца згодна з прынцыпам эканоміі да аптымальнага задавальнення сваіх маўленчых патрэб, антыномія нормы і ўзуса (ужывання), экспрэсіўных і інфармацыйных патрэб, плана зместу і плана выражэння мовы і інш. (гл.: Плотнікаў 1994, 269 – 277).

Глава 2. Стылістыка. Культура маўлення кіраўніка

2.1. Стылістычнае чляненне мовы

Мова з'яўляецца глабальным дыялектычным па сваёй прыродзе феноменам, які адыгрывае для людзей дзве супрацьлеглыя функцыі: аб'ядноўвае іх у адзіны клас жывых істот з найбольш выразнай, яскравай, адмысловай прыкметай – здольнасць і ўменне гаварыць і ўспрымаць маўленне; а ўнутры гэтага агульнага класа чуйна, пластычна і гнутка дыферэнцыруе людзей па нацыях, па месцы жыхарства (дадзеную асаблівасць людзей адлюстроўвае рэгіянальнае чляненне мовы на дыялекты, групы гаворак, асобныя гаворкі), па разнастайных сацыяльных групоўках (мова фіксуе гэта чляненне людзей сваімі жаргонамі, слэнгамі, арго і інш.), па сферах дзейнасці людзей. Апошняя дыферэнцыяцыя людзей унутры кожнай развітай мовы адбываецца тым, што яна даволі відавочна падзяляецца на стылі; за кожным з іх трывала замацавана функцыя абслугоўвання пэўных відаў, сфер, галін дзейнасці і жыцця людзей.

У паўсядзённым жыцці і быццё, па-за сферамі прафесійнай і грамадскай дзейнасці чалавека выкарыстоўваецца гутарковы стыль мовы, для якога характэрнымі служаць размоўная лексіка (параўн.: *аграменны, шпаргалка, шыбаваць* і г.д.), эліптычная структура сказа (максімальна скарачаныя выказванні, дзе часта апускаюцца словы, звязаныя з вядомымі па сітуацыі маўлення фактамі, прадметамі, падзеямі), ужыванне ўсечаных форм слоў (*Пал Палыч* замест *Павел Паўлавіч, тэлек* замест *тэлевізар* і г.д.), актыўнае выкарыстанне парамоўных сродкаў і інш. Гутарковы стыль мовы мае пераважна вусную

форму ўжывання; на пісьме яго выкарыстанне абмяжоўваецца ў асноўным мовай персанажаў мастацкіх твораў (драматычных, праязічных, радзей паэтычных). Асобную разнавіднасць гутарковай лексікі складаюць прастамоўныя сродкі выражэння, словы зніжанай неўнармаванай лексікі, грубыя мацэрныя словы, што даволі часта знаходзяць месца ў гаворцы малакультурных, слабаадукаваных, нявыхаваных людзей не столькі ў якасці сродку зносін, колькі ў якасці выражэння эмоцый, пачуццяў, ацэнак, а часам і проста ў якасці паразітычных слоў, рэплік, выразаў, што ўжываюцца з-за адсутнасці элементарнай моўнай і агульнай культуры адпаведнага чалавека, або ў асобных сітуацыях сярод сваіх “калег”, або выкарыстоўваюцца пэўнымі людзьмі, што знаходзяцца ва ўзбуджаным, псіхічна ненармальным, не кантраляваным свядомасцю стане. Для беларускага маўлення лаянкавая лексіка малахарактэрна, амаль уся яна запазычана з рускай мовы і апошнім часам стала даволі актыўна збірацца і даследавацца расійскімі лінгвістамі (гл. Жельвіс 1990; Русский мат 1994; Русский мат 1997).

Публіцыстычны стыль мовы выкарыстоўваецца найперш у СМІ – сродках масавай камунікацыі (газеты, часопісы, радыё, тэлебачанне, дакументальныя кнігі, публічныя прамовы і выступленні аратараў і інш.). У адрозненне ад гутарковага стылю публіцыстычны рэалізуецца не толькі ў вуснай, але і ў пісьмовай форме, прычым абедзве формы цесна і непасрэдна ўзаемадзеюць паміж сабой: пісьмовы тэкст часта выступае як агучанае вуснае маўленне, а вусныя выступленні, прамовы, інтэрв’ю вядомых палітыкаў, грамадскіх дзеячоў, прадстаўнікоў навукі, культуры, спорту і інш. часта друкуюцца ў СМІ, праяўляюцца ў пісьмовай форме. Гутарковы стыль мовы звычайна выкарыстоўваецца ў дыялогу, у якім бяруць удзел, як правіла, два чалавекі, суб’есднікі, прамоўца і слухач, што могуць мяняць свае ролі, прамоўца выступае як слухач, а слухач як прамоўца. У публіцыстычным стылі слухачом служыць не адзін чалавек, а вялікая аўдыторыя, часам насельніцтва ўсёй краіны. Таму публіцыстычны стыль мовы патрабуе зразумелага для ўсіх моўнага спосабу афармлення і перадачы думкі,

інфармацыі, паведамлення і звычайна мае форму маналога. Значыць, істотнымі асаблівасцямі гэтага стылю служаць выразнасць, зразумеласць, панятнасць, даступнасць інфармацыі для ўсіх, каму яна прызначана. Далей, інфармацыя, аформленая моўнымі сродкамі публіцыстычнага стылю, часта мае на мэце не проста данесці да аўдыторыі пэўныя звесткі, але і падаць іх у належнай форме, прывабным выглядзе, каб прыцягнуць адрасатаў, або інфармантаў, або чытачоў (слухачоў) на бок той пазіцыі, на якой стаіць аўтар паведамлення. Адсюль публіцыстычны стыль часта выступае ў якасці агітацыйнага сродку, і ў такіх выпадках пазбаўлены нейтральнасці. У адпаведнасці з гэтым выбіраюцца і ацэначныя моўныя сродкі, з дапамогай якіх адна і тая ж падзея можа падавацца і як станоўчая з'ява, і як з'ява адмоўная, непрымальная для аўтара паведамлення (параўн., напрыклад: з аднаго боку словы *форум*, *мітынг*, а з другога – *зборышча*, *шабаш*, што могуць прымяняцца да адной і той жа падзеі, прадстаўнікамі розных палітычных ці сацыяльных інтарэсаў, пунктаў гледжання, або адным і тым жа публіцыстам у залежнасці ад яго пазіцыі, прыналежнасці пэўнай партыі і г.д.).

Яшчэ адной важнай рысай публіцыстычнага стылю служаць перадача актуальнай, свежай інфармацыі, а таксама паведамленняў на тэмы, якія пастаянна з'яўляюцца цікавымі для аўдыторыі: абмеркаванне набалелых пытанняў жыцця краіны, асобных яе раёнаў, праблем унутранай і знешняй палітыкі і г.д. Для ўздзеяння на аўдыторыю неабходна ўжываць і такія прыдатныя для публіцыстычнага стылю атрыбуты маўлення, як эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць, што складаюць не толькі своеасаблівую “ўпакоўку” інтэлектуальнай інфармацыі, але і істотную частку зместу, якая непасрэдна ўплывае на нюансіроўку думкі, на выдзяленне ў ёй найбольш важных момантаў, на ўспрыманне і засваенне слухачамі (чытачамі) паведамленняў у патрэбным для прамоўцы (аўтара) рэчышчы. Згаданыя атрыбуты спрыяюць і больш глыбокаму ўражанню ад выказаных думак і здольны прыводзіць да іх практычнага ўвасаблення ў жыццё, дзейнасць, паводзіны людзей. Самымі характэрнымі моўнымі сродкамі публіцыстычнага стылю служаць

разнастайныя тропы, г. зн. ужыванні слоў у пераносным значэнні, скрытыя параўнанні, напрыклад *вахта міру*, *нацыянальная скарбонка* і да т.п., дзе словы *вахта* і *скарбонка* ўжываюцца ў больш шырокім значэнні, чым першапачатковы сэнс прыведзеных слоў, выкарыстанне ацэначнай і экспрэсіўнай лексікі, прымяненне звароткаў, клічных і пабуджальных сказаў, рытарычных пытанняў, паўтораў і інш.

Афіцыйна-дзелавае стыль мовы абслугоўвае канцылярскую, юрыдычную, адміністрацыйную сферы дзейнасці людзей, і ў адрозненне ад гутарковага стылю рэалізуецца пераважна ў маналагічнай пісьмовай форме (пастановы, загады, інструкцыі, рэзалюцыі, указы, кодэксы, дзелавыя пісьмы, аб'явы, характарыстыкі, даверанасці, распіскі, аўтабіяграфіі, ноты, камюніке, статуты, распараджэнні, мемарандумы, пагадненні, канвенцыі, пратаколы, разнастайныя акты, пэўныя даклады і выступленні і іншыя дакументы). У адрозненне ад разгледжанага вышэй публіцыстычнага стылю тут адсутнічае эмацыянальнасць, даволі шырока ўжываюцца стандартныя формы выражэння, мінімальна прадстаўлены экспрэсіўныя, індывідуальна-аўтарскія сродкі, бо інфармацыя перадаецца, як правіла, ад упаўнаважанай калектывам (установай, міністэрствам, дзяржавай, урадам і інш.) асобы або групы асоб. Выкарыстанне афіцыйна-дзелавага стылю мае на мэце два асноўных прызначэнні – інфармацыйнае і пабуджальнае, г. зн. у адпаведных дакументах падаюцца не толькі звесткі, але і патрэбы, заклікі, пабуджэнні да іх выканання тымі, каму яны скіраваны (параўн.: загады, распараджэнні, ноты, пастановы, указы, статуты і інш.). Дакументы афіцыйна-дзелавага стылю патрабуюць дакладнасці, лагічнасці, паслядоўнасці, адназначнасці вербальных фармулёвак, сцісласці, эканомнасці, таму часта афармляюцца на адпаведных бланках ці па ўстаноўленай форме. Лексічныя і сінтаксічныя сродкі афіцыйна-дзелавага стылю даволі строга рэгламентаваны, што надае адпаведным дакументам аб'ектыўнасць, лаканічнасць, афіцыйнасць і катэгарычнасць, пазбаўляе іх двухсэнсоўнасці і расплыўчатасці фармулёвак, палажэнняў. Для мовы дакументаў характэрна шырокае ўжыванне безасабовых канструкцый (рэдка выкарыстоўваюцца

формы 1-й і 2-й асобы займеннікаў і дзеясловаў), складана-залежных сказаў з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, складаных злучнікаў тыпу *ў сувязі з тым, што ...*, у *выніку таго, што ...* і інш., канцылярызмаў, клішэ, шаблонаў, перанос якіх, аднак, у іншыя моўныя стылі можа рабіцца толькі для пэўных стылістычных мэтаў (іроніі, насмешкі, гумару, пародыі і інш.). Афіцыйна-дзелавым стылем мовы павінны добра валодаць кіраўнікі, вербальная дзейнасць якіх часта рэалізуецца сродкамі гэтага стылю, але ўжывацца павінен ён толькі ў афіцыйных варунках, у штатных службовых сітуацыях, пры падрыхтоўцы дакументаў згаданага вышэй кшталту.

Навуковы стыль прызначаны для фіксавання, захоўвання, перадачы інфармацыі ў пэўнай галіне ведаў і характарызуецца такімі ўласцівасцямі, як лагічнасць, дакладнасць, паслядоўнасць, што збліжае яго з афіцыйным стылем. Яшчэ адна рыса, якая лучыць дадзеныя стылі, – першаснасць пісьмовай формы ў адносінах да вуснай. Апошняя існуе ў выглядзе дакладаў, паведамленняў на разнастайных навуковых канферэнцыях, сімпозіумах, семінарах. Адрознівае навуковы стыль ад афіцыйна-дзелавога вышэйшая абстрактнасць, глыбейшая інтэлектуальнасць, шырокая неаднароднасць, залежная ад дыферэнцыяцыі навукі, падзелу яе на мноства дысцыплін, кожная з якіх мае свае спецыфічныя сродкі выражэння і лексічныя, і параграфічныя (неславесныя). Таму ў межах навуковага стылю выдзяляюць падмовы (радыёфізікі, матэматыкі, электронікі, эканомікі і г.д.).

У некаторых навуковых тэкстах вербальныя сродкі служаць асноўным спосабам афармлення думак (пераважная колькасць тэкстаў, належных гуманітарным дысцыплінам), у іншых жа назіраецца спалучэнне вербальных і невербальных сродкаў, прычым гэта спалучэнне адзначаецца ў розных прапарцыях: тэксты ў асноўным негуманітарных галін ведаў могуць быць часам прадстаўлены невербальнымі сродкамі (табліцы множання, разнастайныя матэматычныя даведнікі, геаграфічныя карты, тэхнічныя схемы, альбомы, атласы, сістэмы неславесных камунікацый і інш.). Лексічныя сродкі, што выкарыстоўваюцца ў навуцы для наймення яе асноўных катэгорый, паняццяў, рэалій,

назваюцца тэрмінамі і патрабуюць асобнага разгляду (гл. адпаведны раздзел кнігі). Вусная форма існавання паведамленняў навуковага стылю ўяўляе сабой, як правіла, агучаны пісьмовы тэкст, г. зн. служыць другаснай у адносінах да пісьма, чым супрацьпастаўляецца найперш гутарковаму стылю і адбываецца ў форме дакладаў, паведамленняў, лекцый, дыспутаў і інш. Навуковы стыль дыферэнцыруецца не толькі ў адносінах да розных гуманітарных і негуманітарных дысцыплін, але і ў дачыненні да сферы прызначэння. У адпаведнасці з апошняй вылучаюцца, у прыватнасці, такія навуковыя падстылі, як уласна навуковы (прызначаны для калег-спецыялістаў), вучэбна-навуковы (рэалізуецца ў разнастайных падручніках і дапаможніках і прызначаны для навучэнцаў), навукова-публіцыстычны (адрасуецца для распаўсюджвання ведаў сярод шырокага кола насельніцтва). У залежнасці ад асаблівасцяў кожнага навуковага падстылю ў ім ужываюцца і розныя моўныя сродкі. Так, стылістычныя фігуры (тропы, параўнанні, эўфемізмы і інш.) займаюць значна большае месца ў навукова-папулярнай літаратуры. У навуковых дыскусіях эмацыянальны кампанент выкарыстоўваецца значна часцей, чым у навуковых дакладах, прычым першыя ўяўляюць сабой дыялог (полілог), а другія – маналог. У дачыненні да знешніх форм (пісьмовая, вусная) навуковы стыль часцей прадстаўлены пісьменна, агучванне пісьмовага навуковага тэксту ўяўляецца даволі складаным для адэкватнага ўспрымання (лепш усё ж засвойваецца змест пісьмовага навуковага тэксту).

Адметнай рысай навуковых тэкстаў служыць шырокае скарыстанне спасылак на разнастайныя крыніцы, якія афармляюцца ў выглядзе бібліяграфіі і складаюць прэсупазіцыйны фон дадзеных тэкстаў, надаюць ім даставернасць, інфармацыйную насычанасць, а аўтарам тэкстаў – неабходную кампетэнтнасць, эрудыцыю і кваліфікаванасць. Даволі разнастайнымі з’яўляюцца і жанры навуковай літаратуры: тэзісы, анатацыя, рэферат, артыкул, манаграфія, дысертацыйныя працы, зборнікі, падручнікі, вучэбныя дапаможнікі, спецыяльныя даведнікі, у тым ліку энцыклапедычныя, шматлікія слоўнікі (тлумачальныя, перакладныя, граматычныя і інш.) і г.д.

Камунікацыйнай, інфармацыйнай функцыі паведамленняў навуковага стылю папярэднічае пазнавальная функцыя, якая звычайна займае значна большае месца ў творчай дзейнасці спецыяліста. Напрыклад, для напісання кандыдацкай дысертацыі адводзіцца як мінімум тры гады паўсядзённай працы кваліфікаванага спецыяліста, як правіла з вышэйшай адукацыяй, ў нашай краіне. Яшчэ больш часу і інтэлектуальных высілкаў патрабуюць напісанні доктарскіх дысертацый, манаграфій, падручнікаў для ВУ і інш.

Навуковыя працы афармляюцца па выпрацаваных стандартах, строга ўпарадкаваны і структурыраваны, часта суправаджаюцца рэзюме, анатацыямі, нярэдка рэцэнзіруюцца і рэферыруюцца (звычайна манаграфічныя выданні), складаюць асноўны фонд бібліятэк спецыяльных устаноў (ВУ, акадэмічныя інстытуты і інш.). З усіх стыляў літаратурнай мовы навуковы з'яўляецца найбольш міжнародным па свайму характару, бо грунтуецца на параграфемах і на лексіцы інтэрнацыянальнага паходжання (прынамсі, у еўрапейскіх краінах).

Стыль мастацкай літаратуры, прадстаўлены лепшымі майстрамі слова, служыць адначасова і ўзорам літаратурнай мовы ў цэлым. У адрозненне ад афіцыйна-дзелавага і навуковага стыляў ён па сваіх моўных сродках і выражаным змесце мае найбольш глыбокі і адметны нацыянальны характар, таму перакладаць тэксты мастацкай літаратуры на іншыя мовы значна цяжэй, чым афіцыйна-дзелавыя і навуковыя. У мастацкай літаратуры даволі выразна выдзяляюцца такія жанры, як проза, паэзія, драматургія, мемуары, кожны з якіх характарызуецца сваімі моўнымі асаблівасцямі, структурнай арганізацыяй.

Аднак агульным для іх усіх служыць разнастайнае выкарыстанне вобразных сродкаў, абыгрыванне ўнутранай формы слоў, пераробка фразеалагізмаў, а таксама ў залежнасці ад тэматыкі канкрэтнага твора, ад яго аўтара і ўжыванне сродкаў іншых разгледжаных вышэй стыляў. Найбольш істотнай рысай стылю мастацкай літаратуры з'яўляецца рэалізацыя ў ім эстэтычнай функцыі мовы, таму невыпадкова ў якасці сіноніма тэрміна *мастацкая літаратура* ў беларускай мове прымяняецца

выраз *прыгожае пісьменства*. Малюнкавасць і вобразнасць мовы мастацкай літаратуры забяспечваецца гарманічным выкарыстаннем усіх стылістычных рэсурсаў канкрэтнай мовы, выпрацаваных цягам яе гісторыі і наяўных на перыяд напісання канкрэтнага твора, у якім могуць быць ужыты і дыялектызмы, і жарганізмы, і неалагізмы, і тэрміны, і канцылярызмы, і кніжныя словы, а таксама архаізмы, аказіяналізмы, гістарызмы і інш. Вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць выяўленчых сродкаў мастацкай літаратуры грунтуецца на шырокім выкарыстанні многазначных слоў, эпітэтаў, сінонімаў, антонімаў, разнастайных тропаў, адмысловых спалучэнняў слоў, эліптычных канструкцый сказа (асабліва ў мове персанажаў), стылістычных фігур – анафара, катафара, метафара, эпіфара, паралелізм і інш. (гл.: Асновы культуры 1992, 66).

Мастацкая літаратура таксама характарызуецца тым, што ў ёй вылучаюцца стылі асобных буйных пісьменнікаў, паэтаў, мова якіх мае адметныя індывідуальныя рысы, што адрозніваюць яе ад мовы іншых майстроў слова. Мова асобнага пісьменніка называецца ідыястылем, і яе вывучэнню прысвечана шмат філалагічных прац як літаратуразнаўчых, так і лінгвістычных, многія з якіх маюць характар дысертацыйных работ.

З усіх стыляў мовы стыль мастацкай літаратуры з'яўляецца найбольш сінкрэтычным, амбівалентным, бо ў ім у розных прапарцыях могуць рэалізавацца элементы іншых стыляў, аб'яднаных агульнай для ўсіх функцыяй камунікатыўнасці. Для стыля ж мастацкай літаратуры дадатковай, але, бадай, важнейшай для яе і дыферэнцыяльнай у адносінах да іншых стыляў служыць функцыя эстэтычная (гл.: Цікоцкі 1995, 274).

Апрача твораў прыгожага пісьменства асобных аўтараў мастацкі стыль ужываецца ў народнай калектыўнай творчасці – фальклоры (казкі, легенды, паданні, песні, байкі і інш.). Мастацкі стыль рэалізуецца і ў пісьмовай, і ў вуснай форме, у форме дыялогу і маналогу, у аўтарскай мове і ў мове персанажаў. Знакамітыя мастацкія творы і іх часткі могуць выкарыстоўвацца ў іншых мастацтвах, пераводзіцца ў іх, напрыклад, у тэатральныя пастаноўкі, кіно, оперы, музычныя

творы, творы выяўленчага мастацтва, жывапісу і інш., быць аб'ектам навуковага даследавання, г. зн. апісвацца сродкамі навуковага стылю.

2.2. Асноўныя стылістычныя сродкі мовы

Вобразнасць, экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, эстэтызм мовы дасягаецца шляхам шырокага і ўсебаковага выкарыстання ў ёй разнастайных тропай – слоў, выразаў, якія ўжываюцца не ў прамым, а ў пераносным значэнні, г. зн. назвы адных прадметаў прымяняюцца для наймення іншых прадметаў, з'яў, на аснове чаго і ўзнікаюць зазначаныя якасці мовы, дзе эстэтычная функцыя часта перавышае намінатыўную і камунікатыўную функцыі мовы або ўраўнаважваецца з імі.

Да тропай належаць: эпітэт, параўнанне, метафара, метанімія, сінекдаха, перыфраза, алегорыя, гіпербала, іронія і інш. Яшчэ адну групу вобразных сродкаў мовы ўтвараюць так званыя фігуры, згаданыя намі ў папярэднім параграфі: антытэза, градацыя, інверсія, рытарычнае пытанне, эліпсіс (гл.: Юрэвіч 1992, 52), граматычныя канструкцыі са своеасаблівай сінтаксічнай будовай, якая надае сказу большую экспрэсію.

Кожны з пералічаных вобразных сродкаў можа стыхійна прымяняцца кіраўніком пры выкарыстанні, напрыклад, публіцыстычнага стылю, таму, зразумела, больш эфектыўным будзе іх выкарыстанне пры добрым тэарэтычным веданні і тропай, і фігур. Пры неўсвядомленым ужыванні, калі змястоўная сутнасць гэтых сродкаў з'яўляецца не зусім зразумелай для прамойцы, магчымы іх няправільныя, недарэчныя прымяненні, што здатна нашкодзіць іміджу кіраўніка.

Для эпітэтаў належаць азначэнні, што ўжываюцца метафаражна (пераносна) пры характарыстыцы пэўнага прадмета, з'явы і надаюць ім пры гэтым і выразнасць, і экспрэсіўнасць. Напрыклад, прыметнік *чорны* ў сваім прамым значэнні звязваецца з колерам і ператвараецца ў эпітэт, калі адносіцца да абазначэння змрочных з'яў рэалій, падзей (параўн.: *чорны паджак* і *чорныя дні*, *чорная хмара* і *чорная зайздрасць*, а таксама ў да-

чыненні да іншых слоў – *залаты пярсцёнаак і залатое сэрца, зялёная трава і зялёная моладзь, жалезны абруч і жалезны характар і інш.*).

Параўнаннем выражаецца экспліцытны (знешне выражаны) перанос якасцяў, прыкмет адной рэчы на іншую, у выніку чаго і ўзнікае экспрэсія, вобраз (параўн.: *мае характар цвёрды, як крэмень; абадралі падаткамі, як ліпку; наляцеў на мяне каршуном; стаіць быццам слуп і г.д.*). У адрозненне ад параўнання метафара мае імпліцытна (без злучнікаў, як, *быццам, што і інш.*) у сваім выкарыстанні перанос значэнняў або па знешняму падабенству адпаведных рэалій, або па ўнутранаму, або па аналогіі (параўн.: *ножка стала, грэбень лесу, цвёрды характар, вецер пые, лес нахмурыўся і да т.п.*). Метанімія звязана з пераносам значэнняў па сумежнасці тых ці іншых рэалій, без абавязковага іх падабенства, як гэта зазначаецца для метафар (параўн.: чалавека ў шляпе можна назваць *шляпай*, назва ўстановы выкарыстоўваецца для наймення яе супрацоўнікаў – *на сход сабраўся ўвесь інстытут і да т.п.*). Відам метаніміі з'яўляецца сінекдаха, калі назва часткі прадмета ўжываецца ў значэнні цэлага прадмета, або найменне відавога паняцця – замест родавага, назва адзінкавай рэаліі – замест множнай і інш. (параўн.: *Ён добра валодае словам, дзе словам замяшчаецца мова; у выказванні Я.Купалы Невяселая старонка наша Беларусь // Людзі Янкі ды Сымонкі // Птушкі дрозд ды гусь і інш.*).

Перыфразай вобразна апісваецца звышслоўнымі адзінкамі мовы тое, што звычайна абазначаецца адным словам (параўн.: замест *дзяўчына* – *прыгожае стварэнне*, замест *бавоўна* – *белае золата*, замест *смяцца* – *сушыць зубы і да т.п.*). У алегорыі назвай канкрэтнага прадмета перадаецца абстрактнае паняцце, прыкмета, якасць (параўн.: *ліса* – прыкмета хітрасці, *заяц* – баязлівасці, *пчала* – працавітасці і да т.п.). Гіпербалай называюць моцнае перабольшаванне, звычайна шляхам адкрытага ці ўтоенага параўнання, а літотай, наадварот, памяншэнне адпаведных абазначэнняў такім жа шляхам (параўн.: *галава, як піўны кацёл; мора слёз і хлапчучок з кулачок; утапіцца ў лыжцы вады і да т.п.*).

У антытэзе супрацьпастаўляюцца кантрастныя паняцці, прыкметы, прадметы, назвамі якіх ахопліваецца ўсё абазначанае з пункту гледжання яго палярных якасцяў, супрацьлеглых палюсоў адпаведнай прыкметы (параўн.: *жыццё і смерць, дабро і зло, чорнае і белае і інш.*). Адным з відаў антытэзы з'яўляецца такая фігура, як аксюмаран, што выражае несумяшчальныя паняцці (параўн.: *жывы труп, гарачы снег і іншыя* выразы, пакладзеныя дарэчы ў назву адпаведных літаратурных твораў Л.Талстога і Ю. Бондарова). Эліпісам называецца такая структура моўнага паведамлення, дзе апушчаны які-небудзь элемент, што, аднак, не прырэчыць успрымання зместу выказвання, а наадварот, надае яму адмысловую выразнасць і дынамізм (параўн.: вядомы выраз Цэзара *Veni, vidi, vici* 'Прышоў, убачыў, перамог' і да т.п.). Пад інверсіяй разумеецца змена звычайнага агульнапрынятага парадку слоў у выказванні з мэтай сэнсавага або эмацыянальнага выдзялення пэўнай часткі выказвання (параўн.: *Год Новы наступіў і да т.п.*). Градацыя ўяўляе сабой моўны зварот, у якім кожнае наступнае слова ўзмацняе (ці аслабляе) значэнне папярэдняга слова (параўн. радкі з верша М.Багдановіча: *Старадаўняй Літоўскай Пагоні не разбіць, не спыніць, не стрымаць і да т.п.*). У рытарычным пытанні, наступнай стылістычнай фігуры, фармулюецца думка, якая не патрабуе адказу, бо ён само сабой зразумелы, выцякае з ведання сутнасці справы, з'яўляецца аксіяматычным (параўн.: *Хто не любіць сваёй Радзімы і да т.п.*). Паўтор як стылістычная фігура прымяняецца для ўзмацнення той прыкметы, або якасці, аб якіх ідзе гаворка (параўн.: *Шмат, вельмі шмат часу, аддаў я вырашэнню гэтага пытання і да т.п.*). Сутнасць стылістычных фігур анафары і эпіфары заключаецца ў тым, што ў першым выпадку (пры выкарыстанні анафары) розныя сказы пачынаюцца з адных і тых жа слоў, а пры эпіфары розныя сказы заканчваюцца аднымі і тымі ж словамі (параўн.: з аднаго боку, выказванні тыпу *Ці ж я з табой не жыў, ці ж я цябе не любіў, ці ж я табе не дапамагаў, з другога, А ён усё скардзіцца, прыдзе да мяне і скардзіцца, звяртаецца да сяброў і скардзіцца і г.д.*).

Сярод стылістычных рэсурсаў лексікі вылучаюцца сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы, эўфемізмы. Да сінонімаў адносяцца словы, блізкія па значэнню, якія абазначаюць адно і тое ж паняцце і розняцца паміж сабой або семантычнымі адценнямі (параўн.: *буйны, вялікі, велізарны, аграменны* і інш., дзе перадаецца градуальна, з нарастаннем паняцце 'вялікі'), або стылістычным (параўн.: *незвычайны і экзатычны, самалёт і лайнер*, дзе першыя словы адносяцца да нейтральнай лексікі, а другія – да кніжнай). Антонімамі называюцца словы з кантрастнымі, супрацьлеглымі значэннямі (параўн.: *добры і дрэнны, вялікі і маленькі, разумны і дурны, хутка і павольна* і інш.). Антонімы збліжаюцца з сінонімамі тым, што абазначаюць разам з імі адну і тую ж якасць ці прыкмету, але адрозніваюцца паміж сабой тым, што антонімы абазначаюць палярныя канцы гэтай якасці, прыкметы, а сінонімы градуіруюць адну палавіну гэтай жа якасці, прыкметы (параўн.: прыкмета памеру абазначаецца з аднаго боку словамі *грандыёзны, гіганцкі, аграмадны, велізарны, вялікі, буйны, немалы*, а з другога боку – словамі *невялікі, малы, дробны, мізэрны, мініяцюрны* і да т.п.). Абедзве групы сінонімаў супрацьпастаўляюцца паміж сабой і звязаны антанімічнымі адносінамі.

Словы, якія цалкам супадаюць па гучанню (напісанню), але маюць розныя значэнні, называюцца амонімамі (параўн.: *кар'ер* 'бег каня' і *кар'ер* 'месца здабычы карысных выкапняў адкрытым спосабам' і да т.п.), а словы, падобныя па гучанню (напісанню), але таксама з рознымі значэннямі, называюцца паронімамі (параўн.: *адрасат* і *адрасант, эканамічны* і *эканомны* і да т.п.). Эўфемізмам карыстаюцца пры замене грубага, непрыстойнага слова ці выраза іншымі моўнымі сродкамі, якія пазбаўлены адмоўных адценняў. Так замест слова *грубы* можна выкарыстаць больш нейтральны адменнік – *няветлівы*, замест слова *п'яны* можна ўжыць фразеалагізмы *пад мухай, пад шафэ*, замест страшнага слова *смерць* – медыцынскі тэрмін *лятальны канец* і г.д.

Эфектыўным стылістычным сродкам мовы з'яўляецца і каламбур, заснаваны на абыграванні гукавога складу слова і яго розных значэнняў (параўн.: *Наскочыш у цемры ілбом на*

дрэва і будзеш свяціць надалей сваім уласным ліхтаром, дзе слова *ліхтар* мае значэнне ‘гузак’ і да т.п.). Іронія змяшчаецца звычайна ў словах і выразях, якія зыходна маюць дадатны сэнс, станоўчую характарыстыку, але выражаюць адваротнае, адмоўнае значэнне. Так, словам *разумнік* можна назваць чалавека невысокіх інтэлектуальных здольнасцяў, словам *маладзец* – чалавека, які зрабіў ‘немаладзецкі’ ўчынак і г.д. Алагізм як стылістычны сродак выкарыстоўваецца ў маўленні для экспрэсіі выразу пры спалучэнні слоў з несумяшчальным, адваротным, ці супрацьлеглым значэннем (параўн.: *прывітаць свістам, прагнаць апладысмен-тамі, сустрэць кулямётным агнём* і да т.п.).

Любой эстэтычнай прамове асобую прывабнасць, пэўны эстэтызм, некаторую мудрасць надаюць разнастайныя фразеалагічныя сродкі мовы, да якіх адносяцца шматлікія выразы, назапашаныя ў мове за ўсю гісторыю яе існавання: у выглядзе ўласна фразеалагізмаў (параўн.: *брацца непасрэдна за справу і ўзяць быка за рогі, гультаяваць і біць лынды, нічога не атрымаеш і фіндос пад нос* і г.д., дзе другія па месцы распаляжэння выразы гучаць больш экспрэсіўна і выразна), а таксама прыказак, прымавак, выслоўяў, замоў, афарызмаў, крылатых слоў, аўтарытэтных цытат і выказванняў і г.д., як народнага беларускага паходжання (параўн.: *Чужая яечня не вечна, Божа намажы, але і сам падбяжы; Вазьмі Даніла, што нам няміла* і г.д.; гл.: Санько 1991; Прыказкі і прымаўкі 1976), так і з розных замежных моў (параўн.: *альфа і амега, мець зуб, перайсці рубікон, лебядзіная песня* і інш.; гл.: Лепешаў 1981; Лепешаў 1993).

2.3. Полісемія і аманімія

Полісемія, або мнагазначнасць, служыць адной з неад’емных і арганічных уласцівасцяў любой жывой мовы і заключаецца ў тым, што адной знешняй формай моўнай адзінкі перадаецца два і болей значэнняў, звязаных па сэнсу паміж сабой (параўн.: *лысіна* 1) месца на галаве, дзе вылезлі і не растуць валасы; 2) белая пляма на лбе некаторых жывёл; 3) праўчастак чаго-небудзь, пазбаўлены расліннасці, покрыва.

Калі адной формай выражаецца два і болей значэнняў, не звязаных паміж сабой па сэнсу, то такая з'ява называецца аманіміяй (напрыклад, *гасцінец* 1) падарунак; 2) бальшак, тракт; *тэрмін* 1) пэўны прамежак часу, пэўная дата, вызначаны час; 2) слова (злучэнне слоў), што дакладна абазначае пэўнае паняцце ў навуцы, тэхніцы, мастацтве і да т.п. (гл.: Старычонок 1991).

Часам граніцу паміж полісеміяй і аманіміяй правесці вельмі цяжка, а то і немагчыма, бо паняцце сувязі паміж рознымі значэннямі формы аднаго слова ці іншай моўнай адзінкі можа быць відавочнай, меней відавочнай, утоенай, а можа ўзнаўляцца толькі шляхам спецыяльных даследаванняў. Так, слова *каса* са значэннямі: 1) доўгія заплеченыя разам валасы; 2) ручная сельскагаспадарчая прылада, якая складаецца з доўгага загнутага ляза, насаджанага на касільна, і служыць для скошвання травы, збожжа і пад.; 3) доўгая вузкая паласа, што цягнецца ад берага, мыс у слоўніках падаецца як тыповыя амонімы (гл.: Тлумачальны слоўнік 1996), але магчыма і іх (слоў *каса*) інтэрпрэтацыя як полісемантаў на аснове наяўнасці ў іх агульнай семантычнай прыкметы 'нешта, што мае прадаўгаватую форму, якая і звязвае дадзеныя словы паміж сабой па значэнню.

Размежаванне полісеміі і аманіміі ўяўляе сабой адну з адмысловых і вечных праблем мовазнаўства і вырашаецца тут шляхам выкарыстання разнастайных метадаў (этымалагічных, дыстрыбуцыйных, кантэкстуальных, псіхалінгвістычных і інш.). Важна зазначыць агульнае, што лучыць дадзеныя з'явы (полісемію і аманімію): адной формай выражаецца некалькі значэнняў. Такую з'яву можна разглядаць у межах адзінага паняцця, што тэрміналагізуецца словам *неадназначнасць*. Існаванне неадназначнасці ў мове мае пад сабой надзейны псіхабіялагічны падмурак – абмежаваны аб'ём памяці чалавека, якая ў сваіх аперацыйных дзеяннях карыстаецца наборам 7 ± 2 адзінкі (гл.: Миллер 1964), доўгатэрміновы запас складае ўсяго некалькі тысяч намінатыўных адзінак пры наяўнасці мільёнаў апошніх у добра распрацаваных мовах. Так, нават у творах геніяльных носьбітаў канкрэтных моў зафіксаваны дадзеныя, што не перавышаюць зазначаную колькасць (А.Пушкін – 21 197 розных слоў, В.Шэкспір, М.Лермантаў – каля 15000

розных слоў, С.Ясенін – каля 19 000, Ф.Скарына – 13 516). Колькасць жа асобных з’яў, паняццяў, прадметаў і іх прыкмет, што ляжаць у аснове значэнняў моўных адзінак, уяўляецца адкрытым, выразна бясконцым мноствам, таму для намінацыі неканечнага ліку рэалій канечным наборам адзінак ёсць толькі два ступеньчатыя шляхі: 1) абагульненае найменне тоесных ці аднолькавых рэалій адной моўнай адзінкай (напрыклад, нам няма патрэбы называць кожны стол, кожнае дрэва, кожную сняжынку, кожную травінку ці кветку асобным словам, дастаткова ўжыць абагульненае найменне тыпу *дрэва, стол, сняжынка, кветка* і да т.п.; 2) найменне розных рэалій, звязаных паміж сабой тымі ці іншымі прыкметамі, адным словам (напрыклад, слова *універсітэт* са значэннем ‘будова’, са значэннем ‘ВНУ’, са значэннем ‘калектыў людзей, што працуе ў гэтай ВНУ’ і інш.), нягледзячы на прадметна розную суаднесенасць гэтых значэнняў, лучацца ў межах аднаго полісемічнага слова.

Такім чынам, праблема сумяшчэння абмежаванай уласцівасці нашай памяці і неабмежаванай колькасці знешніх рэалій паспяхова вырашаецца такой выдатнай якасцю намінатыўных адзінак мовы, як іх абагульняльны характар і іх полісемія.

Неадназначнасць такіх камунікатыўных адзінак мовы, як сказы, палягае ў тым, што адно і тое ж выказванне можа наталяцца самым разнастайным зместам у залежнасці ад таго, хто, дзе, калі, у адносінах да якой сітуацыі, якім тонам голасу, з якімі жэстамі і г.д. выкарыстаў яго (выказванне). Так, сказ *Мой сын ужо вярнуўся дадому* ў аднаго чалавека можа абазначаць першакласніка, які пяшком прыйшоў са звычайнай школы, размешчанай побач з домам; у другога – дзевяцікласніка, які прыехаў са спецыялізаванай школы на другім канцы горада аўтобусам; у трэцяга – студэнта ВНУ, што дабіраецца да дому на метро; у чацвёртага – хлопчыка, што прыйшоў з канцэрту і г.д. з самымі разнастайнымі варыяцыямі зместу практычна да бясконцасці. Тое ж тычыцца і ўжывання асобных слоў рознымі носьбітамі мовы. Напрыклад, слова *свабода* ў вуснах школьніка можа абазначаць перапынак паміж урокамі або адсутнасць заняткаў, для каланіяльных народаў – дзяржаўную незалежнасць, для пэўнага філосафа – пазнавальную неабходнасць і г.д.

Унутрымоўным падмуркам лексічнай полісеміі служыць перанос значэнняў, іх транспазіцыя шляхам разнастайных падабенстваў і параўнанняў абазначаных словамі рэалій, што робіць наша маўленне вобразным, яркім, выразным, матываваным. З улікам успрымання чалавекам з'яў і прадметаў знешняй рэчаіснасці рознымі біялагічнымі органамі, арганізаванымі фізічным целам і змешчаным ў ім, апошняе служыць найбольш зручнай і шырока выкарыстальнай крыніцай экспансіі пераносных значэнняў (параўн.: *ножкі стала, ручка дзвярэй, язык полымя, нос карабля, галава калоны, плечы машын, калена вала, зуб шасцярні, сэрца рэвалюцыі, мозг класа, хрыбет гор, макушка лесу, лёгкая горада, горла збана, подых ветру і г.д.*). У сваю чаргу прыродныя з'явы, прадметы, іх уласцівасці, якасці, рысы знаходзяць сваё пераноснае мастацкае ўжыванне пры выражэнні знешняга і ўнутранага свету, стану, характару чалавека (параўн.: *бура гневу, мора кахання, рака слёз, зоркавая хвароба, ветраны чалавек, жалезная воля, сярэбраны голас, зялёная моладзь, чырвоны камісар, сонечная ўсмешка і г.д.*).

У пераносным значэнні ва ўсіх мовах шырока выкарыстоўваюцца назвы жывёл і іх якасцяў, асабліваюцца як у дачыненні да краін (параўн.: *брытанскі леў, расійскі арол, беларускі зайчык і да т.п.*), так і ў адносінах да асобных людзей, якіх часам называюць і *лісой, і аслom, і свіннёй, і пчалай, і мошкай, і тыграм, і акулай, і ваўком, і індыкам, і навай і г.д.* Найбольш ужывальнымі падобныя параўнанні, пераносныя значэнні адзначаюцца ў фальклору, у гутарковым маўленні, у прыгожым пісьменстве. У навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях выкарыстанне полісеміі, аманіміі, разнастайных пераносных значэнняў служыць непажаданай з'явай, бо прычыць строгасці, лагічнасці, адназначнасці адпаведных найменняў. Тое, што належыць да набыткаў, пераваг, годнасці (у дадзеным выпадку полісемія і аманімія) аднаго стылю мовы, робіцца недахопам, заганай, недарэчнасцю ў іншым стылі, напрыклад, у афіцыйна-дзелавым.

Непаразуменні ўзнікаюць паміж людзьмі, што гавораць на адной мове часцей за ўсё з-за неадназначнасці яе адзінак. Асабліва выразныя, часам балючыя і нават катастрофічныя

наступствы мае невырашанае полісемія для разнамоўных людзей, якія недакладна разумеюць і перакладаюць з адной мовы на другую тыя або іншыя словы, выразы, тэксты. Так, летам 1945 года японскі ўрад выказаў свае адносіны да Патсдамскай канферэнцыі дакументам, дзе быў выкарыстаны неадназначны дзеяслоў *мокусацусуру*, які мае значэнні 'маўчаць', 'забіць', 'ігнараваць', 'адрынуць' і інш. У кантэксце зазначанага дакумента прыведзены дзеяслоў меў менавіта першае значэнне, але тады быў перакладзены саюзнікамі антыгітлераўскай кааліцыі на англійскую мову як 'адрынуць', што, магчыма, як лічаць некаторыя японскія даследчыкі, і прывяло да трагедыі атамнай бамбардзіроўкі амерыканцамі Хірасімы і Нагасакі (гл.: Национально-культурная специфика речевого поведения 1977, 325).

Полісемічнай можа быць любая значымая адзінка мовы: і марфема, і слова, і словазлучэнне, і сказ. Нават адзінка плана моўнага выражэння – фанема, што рэалізуецца ў маўленні канкрэтнымі гукамі, здатна выклікаць у многіх людзей розныя сэнсавыя асацыяцыі, напрыклад, з памерам, колерам, прыгожым / непрыгожым і г.д. (гл.: Лурия 1968).

У флектыўных мовах, да якіх належыць і беларуская, адзін афікс, як правіла, выконвае некалькі граматычных функцый, або з'яўляецца граматычна неадназначным. Так, у слове *рукі* канчатак – *і* абазначае і множны лік, і назоўны склон, і адзіночны лік, і родны склон у залежнасці ад націску ў слове: першыя два граматычныя значэнні – калі націск падае на першы склад, другія два граматычныя значэнні – калі націск робіцца на другім складзе. У словазлучэнняў неадназначнасць можа быць граматычнай (параўн.: у выразе *запрашэнне аўтара* месціцца два граматычныя значэнні – *аўтар запрашае*, *аўтара запрашаюць*) або семантычнай пры набыцці адпаведным выразам пераноснага значэння, у выніку чаго ён робіцца фразеалагізмам (параўн.: *Дзеці просяць кашы* і *Боты просяць кашы* і г.д.). Полісемія розных адзінак мовы звычайна здымаецца кантэкстам іх ужывання, г. зн. сэнсам тых адзінак, якія акаляюць дадзеную шматзначную адзінку; а таксама сітуацыяй зносін, тонам чалавечага голасу, адпаведнымі парамоўнымі сродкамі

і інш. Так, полісемічнае слова *корань* праяўляе адно значэнне сярод слоў *суфікс, канчаток, прэфікс, аснова*, другое – сярод слоў *ствол, галіна, кара, лісце, сук*, трэцяе – сярод слоў *квадрат, сума, лічба, куб* і інш.

Такім чынам, мнагазначнасць уласціва пераважна ізаляваным моўным адзінкам, якія ў маўленчых актах рэалізуюць часцей за ўсё толькі адно са сваіх значэнняў, што вынікае з пэўнага кантэксту. Магчымая кантэкстная неадназначнасць мае звычайна або выпадковы, або знарочысты характар. У апошнім выпадку полісемія выкарыстоўваецца для жартаў, каламбураў, анекдотаў і г.д. (параўн.: *Па дарозе ў Луўр д'Артаньян загнаў двух коней, аднаго Партосу, другога Атосу*, дзе дзеяслоў *загнаў* у першай частцы выказвання мае значэнне 'замарыў', а пасля далучэння другой часткі выказвання набывае сэнс 'прадаў', у выніку накладання гэтых сэнсаў усё выказванне ўспрымаецца як каламбур).

Полісемія характэрна для ўсіх жывых моў, але ў большай ступені яна прадстаўлена ў добра распрацаваных мовах цывілізаваных народаў. Напрыклад, для англійскага дзеяслова *get* у Аксфордскім слоўніку выдзелена 234 значэнні (гл.: Ладо 1989, 36), беларускі назоўнік *дзед* мае 46 значэнняў (Старычонач 1997, 83), беларускі прыназоўнік *у* – 57 значэнняў (Шуба 1993), рускае слова *идти* – 40 значэнняў (Толковый словарь 1935) і г.д. Дзякуючы мнагазначнасці сваіх адзінак мова робіцца эканомнай, гнуткай, пластычнай, экспрэсіўнай, эстэтычнай, прывабнай, патэнцыяльна невычэрпнай крыніцай разнастайных вобразаў, стылістычных фігур.

Самыя характэрныя для кожнай лексічнай адзінкі віды полісеміі адлюстроўваюцца ў тлумачальных слоўніках той ці іншай мовы, але так званая аказіянальная мнагазначнасць, што можа праяўляцца практычна ў кожным новым маўленчым акце, не падлягае вычарпальнаму апісанню і складае непאўторны ўнутраны семантычны патэнцыял кожнага агульнаўжывальнага слова. Нават тэрміны, якія навукоўцы імкнуцца ўжываць у больш-менш акрэсленым значэнні, не супадаюць па свайму сэнсу ў выкарыстанні рознымі навуковымі школамі, плынямі, асобнымі вучонымі, патрабуюць на

кожнай стадыі развіцця пэўнай галіны ведаў свайго перавызначэння, каб адпавядаць узроўню дасягнутых тут ведаў.

2.4. Сінанімія і антанімія

Сінанімія служыць адным з найбольш красамоўных стылістычных сродкаў мовы, бо дае шырокія магчымасці для прамоўцы пазбягаць паўтораў, характарызаваць тыя ці іншыя з'явы, прадметы багатай семантычнай нюансіроўкай іх зместу шляхам адэкватнай селекцыі іх найменняў, або выбіраць у залежнасці ад сітуацыі зносін, тэмы гаворкі, складу слухачоў ці індывідуальных асаблівасцяў асобнага адрасата найбольш дарэчнае слова з мноства магчымых.

Сінонімамі служаць розныя па знешняй форме словы, якія па свайму значэнню, зместу грунтуюцца на адзіным паняцці, звязаным з пэўнай рэаліяй, але тым не менш адрозніваюцца паміж сабой не толькі несупадальнымі планамі выражэння, але і разнастайнымі сэнсавымі адценнямі, што і надаюць мове пэўны "шарм", ювелірную адграненасць перададзенага з іх (сінонімаў) дапамогай паняцця, пачуцця. З аднаго боку, выражаныя сінонімамі семантычныя нюансы могуць мець градуальны характар, г. зн. абазначаць тую ці іншую ўласцівасць, прыкмету, рысу з рознай ступенню рэалізацыі іх якасці. Калі мы параўнаем сінанімічныя пары *добры* і *цудоўны*, *вялікі* і *каласальны*, *хуткі* і *маланкавы*, *даспелы* і *стары* і да т.п., то няцяжка заўважыць, што кожнае другое слова ў супастаўляльных лексічных "дуэтах" выражае адпаведныя прыкметы дабрыні, памеру, хуткасці, узросту з большай інтэнсіўнасцю, з мацнейшай насычанасцю адпаведнай якасці. З другога боку, адна і тая ж рэалія можа называцца сінонімамі, якія належаць да розных стылістычных пластоў лексікі, напрыклад, пры найменні частак цела літаратурнымі (кніжнымі) і прастамоўнымі словамі (параўн.: *вусны* і *грыбы*, *твар* і *рыла*, *рукі* і *граблі*, *вочы* і *буркалы* і да т.п.), дзе другія, параўнальныя з першымі лексічнымі візаві, ўяўляюцца зніжанымі, грубаватымі, а таму і стылістычна экспрэсіўнымі на фоне сваіх нейтральных адпаведнікаў.

У кожнай мове разнастайна сінанімізуюцца толькі назвы тых паняццяў, рэалій, што маюць істотнае значэнне для яе носбітаў, выконваюць для іх важную жыццёвую, гаспадарчую, эстэтычную і іншыя функцыі (гл.: Ульманн 1962, 31). Так, у прыблізна роўных па аб'ёме сінанімічных слоўніках беларускай мовы (Клышка 1973) і рускай (Александрова 1968) адзначаюцца колькасныя несупадзенні ў найменнях навакольнай рэчаіснасці. Найбольш абагульненыя назвы знешняга свету падрабязней прадстаўлены ў рускай мове: *земля* ў значэнні 'ўся-свет' мае тут 16 сінанімаў, у беларускай мове – толькі пяць, слова *сфера* ў значэнні 'знешняя рэчаіснасць' мае восем сінанімаў, а беларускі адпаведнік *асяроддзе* не сінанімізуецца ўвогуле, а самае блізкае па сэнсу слова *наваколле* мае толькі два сінанімы. Слова *жизнь* у зазначанай рускай лексікаграфічнай крыніцы сінанімізуецца 11 лексемамі, а беларускае *жыццё* – толькі двума. Калі ж мы звернем увагу на больш канкрэтныя, менш абсяжныя навакольныя з'явы, то назіраецца іх больш падрабязная намінацыя рознымі сінанімамі ў беларускай мове. Такія істотныя для беларускага наваколля рэаліі, як лес, балота, узвышша называюцца адпаведна 14, 8, 12 сінанімамі, а іх рускія эквіваленты маюць адпаведна 4, 4, 6 сінанімаў. Зканкрэтызаваныя прыродныя з'явы, што акаляюць жыццё чалавека і складаюць важнейшую частку навакольнай рэчаіснасці, таксама больш разнастайна намінуюцца, па дадзеных памянёных слоўнікаў, у беларускай мове. Напрыклад, беларускае слова *вечер* сінанімізуецца 16 рознымі лексемамі, рускае *вечер* – толькі трыма, беларуская лексема *мяцеліца* мае 10 сінанімаў, руская лексема *метель* – толькі чатыры, беларускае слова *холод* мае 10 сінанімаў, рускае *холод* – пяць, беларускае *рэха* – 12 сінанімаў, рускае слова *эхо* – чатыры, беларускае слова *імгла* – 14 сінанімаў, рускае *мгла* – нуль. Нават з улікам таго, што прынцыпы ўкладання сінанімічных слоўнікаў беларускай і рускай мовы рознымі аўтарамі не супадаюць, тым не менш засведчым даволі выразную тэндэнцыю больш дэталёвай сінанімізацыі абагульненых найменняў знешняй рэчаіснасці ў рускай мове, тады як ў беларускай больш падрабязна сінанімізуюцца канкрэтныя найменні рэалій знешняга асяроддзя.

Часам пры мностве намінацый адной прыкметы сінонімы ўпарадкоўваюцца ў адзін рад, дзе кожнае наступнае слова выражае з узмоцненай інтэнсіўнасцю ў параўнанні з папярэднім сінонімам пэўную якасць. Так, паняцце памеру, як мы ўжо занатавалі вышэй, у беларускай мове можа сінанімічна градуіравацца па своеасаблівай семантычнай шкале, на якой па ступені ўзрастання выражанай прыкметы сінонімы размяркоўваюцца ў наступным парадку: *нямалы – буйны – вялікі – аграмадны – гіганцкі – каласальны – грандыёзны, з другога боку – невялікі, малы, дробны, мізэрны, мініяцюрны*. Няцяжка заўважыць, што два рады прыведзеных сінонімаў звязаны з абазначэннем аднаго і таго ж паняцця (паняцця памеру), але размяркоўваюцца па розных палюсах шкалы зададзенай прыкметы, і больш таго, кантрастна супрацьпастаўляюцца паміж сабой па стрыжнявых характарыстыках гэтых палюсоў *вялікі – маленькі*. Падобныя супрацьпастаўленыя словы, што належаць да аднаго і таго ж паняцця, адной і той жа абазначанай прыкметы, называюцца антонімамі, якія падобна сінонімам адыгрываюць у маўленні важную стылістычную ролю.

З дапамогай антонімаў супрацьлеглыя палюсы адпаведнай якасці не толькі супрацьпастаўляюцца, але і служаць для размаітых ацэнак фактаў рэчаіснасці, прычым на аснове кантрасту ацэнка набывае неабходныя экспрэсіўнасць, каларыт, яркасць, бо пунктам адліку для характарыстыкі чаго-небудзь з'яўляецца яго ацэнка з адваротным знакам (параўн.: *не дрэнны, а добры; вялікі, а не маленькі, не дурны, а разумны і да т.п.*). У той час калі сінонімы выкарыстоўваюцца часта пры вызначэнні адпаведнай рэаліі па градуальнаму прынцыпу больш / менш (параўн.: *нядрэнны – добры – цудоўны і да т.п.*), то антонімы прызначаны пераважна для ацэнкі шматлікіх з'яў, прадметаў па прынцыпу так / не, таму могуць утварацца ў прыватнасці ў рускай і беларускай мовах з дапамогай прыстаўкі *не-* ці запазычаных грэчаскага кампанента *анты-* і лацінскага *контр-* і інш. (параўн.: *прыгожы – непрыгожы, дэмакратычны – антыдэмакратычны, рэвалюцыйны – контррэвалюцыйны і да т.п.*).

Належнасць сінонімаў і антонімаў да адной семантычнай сферы часам здатна праяўляцца і тым, што супрацьлеглыя, кантрастныя значэнні ў маўленчым акце набываюць сінонімы, што звычайна дэфінуюцца як словы, блізкія па семантыцы. Асабліва выразна гэта відаць пры ўжыванні і супрацьпастаўленні сінонімаў, якія належаць да розных стылістычных пласцоў лексікі (параўн.: *не галава, а башка; не збудаванне, а лачуга; завадатар, а не правадыр* і да т.п.), якія пры гэтым робяцца практычна ўзуальнымі (кантэкстуальнымі) антонімамі.

Ацэначным вербальным характарыстыкам з дапамогай сінонімаў і антонімаў можа падлягаць ўсё, што ўяўляе сабой той ці іншы інтарэс для чалавека. Прычым адна і тая ж з'ява дапускае сваю ацэначную кантрастную характарыстыку па шматлікіх якасных параметрах, што выражаюцца адпаведнымі сіноніма-антанімічнымі сродкамі. Так, наша пачуццё можа быць радасным і сумным, добрым і дрэнным, бурным і спакойным, глыбокім і павярхоўным, сяброўскім і варожым, аптымістычным і песімістычным, спантанным і кантраляваным, бязмерным і абмежаваным, шчырым і штучным і г.д., што ацэньваецца адпаведнымі антонімамі, кантрастнымі словамі з мноствам прамежкавых адценняў, якія абазначаюцца ўжо сінанімічнымі лексемамі.

Нягледзячы на тое, што сіноніма-антанімічныя адносіны паміж лінгвістычнымі адзінкамі характэрны для ўсіх узроўняў мовы (фанетычны, марфалагічны, лексічны, сінтаксічны; параўн.: у рускай і беларускай мовах зычныя фанемы супрацьпастаўляюцца па карэляцыйных прыкметах цвёрдасці / мяккасці, звонкасці / глухасці; марфемы каранёвыя супрацьпастаўляюцца некаранёвым, ці афіксальным; знамянальныя часціны мовы – незнамянальным, адушаўленыя назоўнікі суадносяцца з неадушаўлёнымі, пераходныя дзеясловы – з непераходнымі, актыўная структура сказа – з пасіўнай), працінаюць яе па ўсёй прасторы (ацэнцы, супрацьпастаўленню, збліжэнню падлягаюць фактычна ўсе моўныя з'явы, якімі абазначаны адпаведныя рэаліі), ступень ужывання дадзеных сродкаў не з'яўляецца раўнамернай, а рэгулюецца асаблівасцямі стыляў і жанраў маўлення. У мастацкай літаратуры, красамоўстве

сінонімы і антонімы выкарыстоўваюцца ва ўсёй сваёй паўнаце як эфектыўны сродак выражэння, ацэнкі, характарыстыкі той ці іншай рэаліі.

Даволі пажадана і ўжывальнай з'явай служаць сінонімы і антонімы ў публіцыстычным і гутарковым стылях маўлення. Што тычыцца дзелаваых дакументаў, афіцыйных выступленняў, паведамленняў, дакладаў, пісьмовых навуковых тэкстаў, то тут выкарыстанне сінанімічных рэсурсаў мовы з'яўляецца абмежаваным, бо ў згаданых моўных дакументах зазначаецца тэндэнцыя да аб'ектыўнага, часта безацэначнага, нейтральнага выкладання фактаў. Аднак, антанімічныя сродкі мовы прадстаўлены і ў афіцыйна-дзелаваых, і ў навуковых тэкстах даволі шырока, таму што дадзенымі сродкамі выражаюцца тыповыя для кожнай галіны ведаў з'явы, якія па сваёй прыродзе належаць да кантрастных (у атмасферы ціск можа быць высокім і нізкім, у эканоміцы можа назірацца пад'ём і спад вытворчасці, у юрыспрудэнцыі – выкананне і парушэнне законаў, у розных сферах чалавечай дзейнасці – поспехі і няўдачы і інш.).

2.5. Палягуе аб унутранай форме

Акрамя відавочнай знешняй формы, якая прадстаўлена ў кожнай мове гукамі, граматычнымі катэгорыямі, фанетычнымі і графічнымі словамі, сказамі (агучанымі і напісанымі), і плана зместу, што выражаецца гэтымі формамі ў выглядзе значэнняў моўных адзінак, для ўсіх жывых моў адзначаецца і наяўнасць унутранай формы. Апошняя служыць своеасаблівым матэрыяльна-ідэальным звязом, якое лучыць форму і змест мовы і яе адзінак у арганічнае цэлае.

Сутнасць унутранай формы палягае ў непаўторным для кожнай мовы спосабе адлюстравання знешняй рэчаіснасці, што матывавана прадстаўляецца і несупадальнымі гукамі, і неаднолькавымі граматычнымі катэгорыямі (параўн., напрыклад: наяўнасць у беларускай мове катэгорыі трывання і адсутнасць катэгорыі пэўнасці / няпэўнасці, і наадварот, адсутнасць у англійскай мове катэгорыі трывання і наяўнасць граматычнай катэгорыі пэўнасці / няпэўнасці, абавязкова прысутнай пры кожным

англійскім назоўніку ў выглядзе адпаведных артыкляў), і, як правіла, рознымі прыкметамі, што кладуцца ў аснову намінацыі пэўнай рэаліі. Так, беларускае слова *пралеска* матывуецца паняццем 'лес', рускі адпаведнік *падснежнік* – паняццем 'тое, што вырастае з-пад снегу', англійскі адпаведнік *snowdrop* 'тое, што падобна на кроплю снега' нямецкі адпаведнік *Schneeglöckchen*, 'тое, што падобна на снежны званочак' і г.д. Нават адны і тыя ж знешнія гукі перадаюцца ў кожнай мове неаднолькава, напрыклад, певень „крычыць па-англійску“ *cock-a-doodle-doo*, „па-японску“ *kokkekoko* „па-дацку“ *kukuleku*, а „па-беларуску“ *кукарэку* (гл.: Ulmann 1973, 14).

Пры параўнанні розных моў па ўсіх лінгвістычных параметрах апісання даволі кідка, выразна відаць, што ў супастаўляльных мовах не супадаюць і гукі, якімі афармляюцца словы; і словы, што неаднолькава матывуюцца знешнімі прыкметамі абазначаных рэалій; і граматычныя катэгорыі, што якасна і колькасна не супадаюць у розных мовах (прычым, чым больш няроднаснымі з'яўляюцца мовы, тым больш у іх адрозненняў); і сказы, якія не супадаюць па сваёй структуры і г.д. І хаця агульны набор матываваных прыкмет ва ўсіх мовах у цэлым супадае (параўн.: наяўнасць гукапераймальнага слоў, матэрыяльная аформленасць граматычных значэнняў, выкарыстанне асобных прыкмет, уласцівасцяў рэаліі для яе агульнай намінацыі, перанос значэнняў з адной назвы прадмета на падобны ў нечым на яго іншы прадмет, тыпу *нос чалавека і нос карабля, фарфор як рэчыва і як посуд, кафедра як памяшканне і як калектыў супрацоўнікаў і г.д.*), але прадстаўлены гэтыя прыкметы, скамбінаваны ў ёй па-асобаму, адмыслова.

Усе згаданыя асаблівасці кожнай мовы складаюць яе непаўторную ўнутраную форму, адметную сістэму бачання знешняга свету, спецыфічны пункт гледжання на яго, неаднолькавыя адлюстраванне і спосаб размеркавання досведу кожнага народа ў сродках сваёй мовы (гл.: Гумбольдт 1984 100 – 106). Па сутнасці, глыбокае засваенне іншай мовы азначае набывцё новага светабачання, якое духоўна ўзбагачае чалавека, таму мае рацыю меркаванне І. Гётэ, што колькі ведаеш моў, столькі разоў ты чалавек.

Агульная несупадальная карціна адлюстравання знешняга свету, што называецца ўнутранай формай, у кожнай мове складаецца з унутранай формы слоў, фразеалагізмаў, іншых выразаў, якая захавалася ў пераважнай большасці іх шляхам кансервацыі ў сабе прыкмет адпаведных знешніх рэалій. Гэтыя прыкметы і пакладзены ў аснову намінацыі дадзеных рэалій. З улікам таго, што кожны прадмет мае мноства разнастайных прыкмет, ён можа на аснове кожнай з іх атрымаць сваю назву, і такім чынам у мове ўзнікаюць сінонімы. Напрыклад, для наймення толькі двухгадовага жарабя ў беларускай мове ўжываюцца матываваныя словы *перазімак*, *двузімак*, *трацяк*, *стрыгун*, *двухлетак*, *гадавік*, *двухгодка*, *леташнік* і інш. (гл.: Лексічны атлас 1993, 43).

У вытоках намінацыі кожнага прадмета ляжыць яго пэўная ўласцівасць, кідкая рыса, асаблівасць, выдзеленая людзьмі, носьбітамі канкрэтнай мовы, і замацаваная фармальна. Так, у аснове беларускага слова *стальяр*, як і рускага *столяр*, ляжыць прыкмета 'стол', г.зн. першапачаткова гэта лексема абазначала спецыяліста па вырабу сталоў (параўн.: аналагічна ў нямецкай мове *Tischler* 'стальяр' ад *Tisch* 'стол', у славенскай *mizar* 'стальяр' ад *miza* 'стол', у латышскай *galdnieks* 'стальяр' ад *galds* 'стол' і г.д.). У слова *стол* унутраная форма, або прыкмета, пакладзеная ў яго назву, на першы погляд, не зусім відавочная, але, як дакладна ўстаноўлена спецыялістамі-этымолагамі (даследчыкамі ўзнікнення асобных слоў), яна зводзіцца да таго ж корня, што і ў слова *засцілаць*, г. зн., што стол – гэта тое, што насцілаюць (параўн. таксама: словы *пасцель*, *насціл* і інш.; гл.: Потебня 1976, 114 – 115). Але ўжо ў слове *засцілаць*, як і ў іншых найбольш старажытных слоў тыпу *вада*, *агонь*, *рука*, *зямля* і г.д. унутраная форма страчана і можа ўзнаўляцца ў некаторых выпадках шляхам карпатлівага этымалагічнага аналізу, уключна з выкарыстаннем іншых моў. Так, паміж словамі *слых* і *слова* шэраговы носьбіт мовы не бачыць відавочнай сувязі, але яны з'яўляюцца роднаснымі, бо ўтвораны ад дзеяслова *слыць* (гл.: Буслаев 1959, 254). Слова *ватрушка*, на першы погляд, адносіцца да нематываваных, але спецыялісты ўстанавілі, што яно паходзіць ад іранскага слова *vatra* 'агонь' і абазначала спачатку від печыва, прыгатаваным на адкрытым агню.

Значыць, матываваная прыкмета, або ў дадзеным выпадку ўнутраная форма слова, у адных выпадках можа знаходзіцца напавідоку, складаць своеасаблівае семантычнае ядро слова (параўн.: *землякоп* ‘той, хто капае зямлю’, *рыбалоў* ‘той, хто ловіць рыбу’ і г.д.), у другіх выпадках прыкмета, пакладзеная ў аснову намінацыі, знаходзіцца на перыферыі значэння слова (параўн.: слова *завочнік* ‘студэнт, які вучыцца без адрыву ад вытворчасці’, *акно*, матываванае словам *вока*, якое аднак непасрэдна не ўваходзіць у семантычную структуру гэтых слоў), у трэціх выпадках унутраная форма слова можа ўступаць у супярэчнасць з асноўным яго значэннем (параўн.: *Наваградак* – літаральна ‘новы горад’ азначае, аднак, адзін з найбольш старажытных беларускіх гарадоў), у чацвёртых выпадках унутраная форма слова можа страчвацца, бо прыкмета, пакладзеная ў аснову намінацыі прадмета нашымі продкамі, ужо забылася з-за даўнасці гадоў (параўн. словы: *я, сем, быць, брат* і інш.). Унутраная форма – сведчанне генетычнай сувязі плана зместу і плана выражэння слова, выразу, усёй мовы ў цэлым. У працэсе развіцця мовы гэтая сувязь можа затуманьвацца або зусім знікаць, тым больш, што матывацыя не спрыяе таму, каб мова была інструментам абстрактнага, адцягненага мыслення, бо “прыязмяе” мову, звязвае формы з канкрэтным, рэчыўным зместам.

Унутраная форма слоў робіцца яркім стылістычным сродкам, які даволі актыўна і эфектыўна эксплуатаецца ў мастацкай літаратуры, асабліва ў паэзіі і спецыяльных жанрах (параўн.: Разанаў 1998), у красамоўстве, у публіцыстыцы, вусных выступленнях і інш., але ў афіцыйна-дзелавым, навуковым стылях, пры неабходнасці выразіць адцягненую думку, якая павінна быць пазбаўлена дадатковых канатацый, збытковых асацыяцый, двухсэнсоўнасці і г.д., быць максімальна дакладнай, адназначнай, дакументальна акрэсленай, унутраная форма, матывацыя, здатна быць перашкодай для адэкватнага выражэння канкрэтнай думкі, палажэння, выказвання. Абстрактнае інтэлектуальнае змесціва думкі патрабуе і адпаведных моўных сродкаў, якія б прадстаўлялі яе ў чыстым выглядзе і дапускалі аднолькавае разуменне з боку адрасатаў (слухачоў, чытачоў). Менавіта таму ў згаданым навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях выкарыстоўваецца

ца спецыяльная лексіка, што складаецца пераважна з запазычаных слоў, як правіла, непасрэдна нематываваных, з моўных штампаў і канструкцый (так званага канцылярыту, які непажаданы ў іншых стылях маўлення, але характэрны для афіцыйна-дзелавых тэкстаў і адпаведных вусных выступленняў). Чым больш адцягненай, строгай, афіцыйнай, навуковай з’яўляецца думка, тым менш павінны выкарыстоўвацца для яе выражэння моўныя сродкі з наяўнай унутранай мовай, матывацыяй. Такім чынам, у мове дзейнічаюць дзве магутныя тэндэнцыі: першая больш старажытная, зыходная скіравана на ўтрыманне і захаванне матываванасці моўных адзінак, выкарыстанне іх унутранай формы для перадачы эстэтычных момантаў; другая больш позняя, што ўзнікла разам са станаўленнем і развіццём абстрактнага мыслення ў чалавека, імкнецца вызваліць мову і яе формы ад матываванасці. Другая тэндэнцыя служыць адной з прычын таго, што мова навукі ў многіх народаў грунтуецца на запазычаных словах іменна з-за адсутнасці ў апошніх прамой матываванай сувязі з абазначанымі рэаліямі ў межах роднай мовы. Унутраная форма запазычаных слоў можа ўзнаўляцца толькі апасродкавана, шляхам перакладу іх на родную мову. Так, у аснове лінгвістычнага тэрміна *лексікалогія* ляжаць два грэчаскія карані *лексіс* і *логас*, што адпаведна перакладаюцца на беларускую мову як *слова* і *вучэнне*, а лексікалогія, такім чынам, абазначае вучэнне аб словах. Для мовы ж мастацкай літаратуры больш характэрным з’яўляецца выкарыстанне спрадвечна народных, у тым ліку дыялектных, слоў, дзе захавана ўнутраная форма, што спрыяе ўжыванню іх у пераносных, вобразных значэннях і захаванню яркага нацыянальнага каларыту, бо матывацыя сродкаў выражэння кожнай канкрэтнай асобнай мовы з’яўляецца своеасаблівай і непаўторнай.

У флектыўных мовах (мовах з развітай сістэмай афіксаў), да якіх належыць і беларуская, унутраная форма слоў прадстаўлена пераважна дэрывацыйнымі (словаўтваральнымі) сродкамі (параўн.: *падасінавік* ‘грыб, які расце пад асінай’, *мурашнік* ‘месца, дзе жывуць мурашкі’ і да т.п.), марфем – гукапераймальнымі сродкамі (параўн.: *гаўкаць*, *мяўканне* і да т.п.), фразеалагізмаў – праз наяўнасць адпаведных свабодных спалучэнняў слоў (параўн.: *Сабака натапырыў вушы і Пачуўшы гаворку пра сябе, хлопчык*

натапырыў вушы, дзе ў першым сказе словазлучэнне *натапырыць вушы* з'яўляецца свабодным, а ў другім – звязаным, фразеалагічным, і да т.п.), сказаў – шляхам структурнай матываванасці, напрыклад, размяшчэнне прыметнікаў перад назоўнікамі, дзеясловаў пасля назоўнікаў у беларускай мове залежыць ад функцыянальнай значнасці і семантыкі імён – азначальныя словы (прыметнікі) ставяцца звычайна перад назоўнікамі (субстантывамі), а дзеясловы, якія абазначаюць дзеянні прадметаў, выражаных назоўнікамі, знаходзяцца ў звычайных выказваннях пасля згаданых назоўнікаў. “Аднародныя члены сказа размяшчаюцца ў паслядоўнасці, залежнай ад “важнасці” адпаведных абазначэнняў. Так, у сказе *На сходзе прысутнічалі прэзідэнт і дзяржаўны сакратар* нельга мяняць месцамі прыведзеныя дзейнікі, бо гэтым парушаецца афіцыйны статус абазначаных імі асоб (гл.: Якобсон 1983, 107). Матывацыя можа выражацца таксама разнастайнымі інтанацыйнымі, парамоўнымі сродкамі, шляхам выкарыстання тропай (пераносных значэнняў, скрытых і знешніх параўнанняў і г.д.), праз спалучальнасць слоў і інш.

2.6. *Культура маўлення і яе асноўныя кампаненты*

Культура маўлення з'яўляецца вельмі шырокім, ёмістым паняццем, якое звязана не толькі з уменнем правільна, прыгожа, пераканаўча гаварыць, але і з агульнай культурай чалавека, яго знешнім выглядам, адзеннем, манерамі, з уменнем лагічна і дакладна мысліць і аптымальна выражаць разважанні і гатовыя думкі, адэкватна апісваць моўнымі сродкамі любыя жыццёвыя і вытворчыя сітуацыі, правільна, без памылак складаць і афармляць разнастайныя пісьмовыя дакументы, дарэчна і ўмела выкарыстоўваць усе стылістычныя рэсурсы мовы, пра якія гаварылася ў папярэдніх параграфрах.

Галоўнымі складнікамі (кампанентамі, арганічнымі часткамі) культуры маўлення служаць правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чыстата, багацце, або разнастайнасць, выразнасць, дарэчнасць і сцісласць (гл.: Асновы 1992). Правільнасць маўлення заснавана на прытрымліванні літаратурных норм пры ўжыванні мовы, якія выпрацаваны цягам стагоддзяў і закады-

фікаваны (замацаваны афіцыйна як абавязковыя для выканання) у аўтарытэтных граматыках і слоўніках (звычайна акадэмічных выданняў). Літаратурная норма забяспечвае сацыяльнае адзінства мовы, узаемаразуменне паміж усімі носьбітамі ўсіх разнавіднасцяў (дыялекты, жаргоны і інш.) мовы. Адна з галоўных мэт усёй нашай адукацыйнай сістэмы палягае менавіта ў тым, каб кожны адукаваны чалавек авалодаў літаратурнымі нормаў мовы ўжо ў сярэдняй школе, таму на ўрокі, звязаныя з вывучэннем мовы і мастацкай літаратуры як узорнай на гэтай мове, адводзіцца больш за ўсё гадзін. Але і надалей грамадства ўлічвае веданне літаратурнай мовы, бо пры паступленні ў ВНУ, напрыклад, у нашай краіне на ўсе спецыяльнасці абавязкова трэба здаваць экзамен (звычайна сачыненне) па адной з дзяржаўных моў, беларускай або рускай.

З улікам таго, што наша жыццё дынамічна развіваецца ва ўсіх сваіх сферах, мова змушана, каб адэкватна адлюстроўваць усе знешнія змены, таксама развівацца, мяняцца, гнутка і пластычна прыстасоўвацца да новых абставін. Таму ў кожнай жывой мове літаратурнай норме пярэчыць, уступае з ёй у канфлікт, ужыванне (або ўзус), якое пастаянна падмывае кансерватыўныя па сваёй прыродзе нормы і прыводзіць да іх змен. З гэтай нагоды акадэмічныя граматыкі і слоўнікі рэгулярна перавыдаюцца, і ў перавыданнях зазначаюцца пэўныя змены літаратурных норм, у прыватнасці ў дачыненні да правапісу, арфаэпіі, некаторых граматычных, арфаграфічных, стылістычных і іншых правіл. Важнасць, істотнасць, аўтарытэтнасць літаратурных норм і правіл у змененым выглядзе падмацоўваецца ўрадавымі пастановамі, якім папярэднічаюць разнастайныя абмеркаванні неабходнасці такіх змен моўных правіл у грамадскасці з улікам думак спецыялістаў, усіх, хто мае дачыненне да працы са словам.

Так, што тычыцца норм беларускай літаратурнай мовы, то толькі ў 20 ст. прыняты дзве ўрадавыя пастановы (1933, 1957 г.), у якіх афіцыйна зацверджаны пэўныя змены ў літаратурных нормах беларускай мовы. У моўным ужытку некаторыя літаратурныя нормы могуць існаваць у розных варыянтах, якія трэба разглядаць часам як звычайную з'яву. Тым не менш, не

ўсе ўжывальныя варыянты дапускаюцца ў маўленні, прызначаным для сацыяльнага выкарыстання, бо многія з іх з'яўляюцца проста адхіленнямі ад літаратурнай нормы, якая і дазваляе для ўжывання толькі пэўныя варыянты. Так, беларускія формы слоў *дзіця* і *дзіцё*, *паўтара* і *паўтары*, *раба* і *рабыня* і інш. служаць варыянтамі і дапускаюць сваё раўнапраўнае ўжыванне, а ў формах слоў і словазлучэнняў *пачнём* і *пачнем*, *у паліто* і *паліце*, *сабака пабег* і *сабака пабегла* і інш. адзначаюцца памылкі (правільна, *пачнём*, *у паліто*, *сабака пабег*). Для выбару правільных, дапушчальных літаратурных норм неабходна карыстацца адпаведнымі слоўнікамі, найбольш аўтарытэтнымі і поўнымі з якіх павінны быць настольнымі кнігамі кожнага кіраўніка (гл., напрыклад: Слоўнік 1987; Тлумачальны слоўнік 1977 – 1984; Тлумачальны слоўнік 1996 і інш.).

Унутры агульнай літаратурнай нормы выдзяляюцца арфаэпічныя (правільнасць вымаўлення гукаў, слоў, выказванняў), акцэнталагічныя (правільная пастаноўка націску ў слове і ў спалучэннях слоў), лексічныя (правільны выбар слова для адпаведнага паняцця і для пэўнага кантэксту), марфалагічныя (правільнае ўтварэнне і ўжыванне словаформ), сінтаксічныя (правільнае спалучэнне слоў і пабудова сказаў у адпаведнасці з правіламі літаратурнай мовы).

Беларускія літаратурныя арфаэпічныя нормы грунтуюцца на вызначаных прынцыпах вымаўлення як асобных гукаў, так і іх спалучэнняў у межах слоў і на стыку апошніх. Напрыклад, у адрозненне ад літаратурных норм суседняй блізкароднаснай рускай мовы такі гук беларускай мовы, як *ч* вымаўляецца толькі цвёрда (у рускай мове – толькі мякка), гук *р* у беларускай мове толькі цвёрды, а ў рускай мове можа быць і цвёрдым, і мяккім; у канцы слоў беларускія губныя зычныя *п*, *б*, *м* вымаўляюцца толькі цвёрда, а ў рускай мове – толькі мякка (параўн.: *голуб* і *голубь*, *насып* і *насыть*, *сем* і *семь* і да т.п.). Для беларускай літаратурнай мовы характэрны больш запаволены тэмп маўлення (гл.: Фанетыка 1983, 51 – 52) і больш выразнае вымаўленне націскных і ненаціскных галосных, чым у рускай мове, і многа іншых асаблівасцяў, засведчаных у спецыяльных працах (гл.: Янкоўскі 1966, 13 – 14).

Акцэнталагічныя нормы заснаваны на правільнай пастаноўцы націску ў слове, які служыць адначасова і фанетычнай прыкметай слова ва ўсіх мовах свету (Гумбольдт 1984, 344). Неправільная пастаноўка націску сведчыць пра недастатковую або нават нізкую культуру маўлення чалавека (параўн. *неправільнае* *вымаўленне* слоў: **кілометр*, **магазін*, **дакумент*, **адзінаццаць і інш.* замест правільных норм *вымаўлення кіламетр, магазін?, дакумент, адзінаццаць і інш.*). Складанасць акцэнталагічных норм беларускай мовы, таксама як і ў рускай, палягае ў тым, што ў адрозненне ад некаторых іншых моў, дзе націск замацаваны за пэўным складам (напрыклад, у чэшскай мове – на першым складзе, у польскай – на перадапошнім, у французскай – на апошнім), націск з’яўляецца рухомым і можа служыць як для адрознення граматычных форм аднаго слова (параўн.: *губы* – *губы*, у першым выпадку назоўны склон множнага ліку слова *губа*, у другім – родны склон адзіночнага ліку прыведзенага слова), так і лексічных значэнняў слоў (параўн.: *буйны* ‘неспакойны, дзёрзкі’ і *буйны* ‘выдатны, значны’ і інш.). Тым не менш, літаратурныя нормы беларускай мовы для некаторых слоў дапускаюць варыянтны націск (*жыхар* і *жыхар*, *ласкавы* і *ласкавы*, *надалей* і *надалей* і інш.). Фактычна ўсе слоўнікі беларускай мовы прыводзяць лексемы з неабходнымі акцэнтнымі прыкметамі, якія трэба лічыць нарматыўнымі, правільнымі.

Марфалагічныя нормы беларускай мовы, згодна з якімі ўтвараюцца розныя формы зыходнага слова, з’яўляюцца больш стабільнымі, чым акцэнталагічныя, але таксама могуць парушацца недасведчанымі асобамі, людзьмі з нізкай моўнай культурай, а таксама пад уплывам рускай мовы ці дыялектаў беларускай мовы нават адукаванымі носьбітамі мовы. Так, для беларускай літаратурнай мовы ў родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду назоўнікаў вызначаюцца правілы вымаўлення (напісання) ці канчатак – *а*, ці канчатак – *у* (у прыватнасці канчатак – *а* характэрны для канкрэтных назоўнікаў тыпу *стала*, *дуба*, *алоўка* і да т.п., а таксама назваў жывых істот, найменняў устаноў, прамежкаў часу, адзінак вымярэння і інш., а канчатак – *у* для абстрактных назоўнікаў тыпу *розуму*, *характару*, *ідэалу* і да т.п., а таксама для найменняў рэчываў, месца, памеру, навуковых тэо-

рый і інш.; гл.: Беларуская граматыка 1985, 71 – 78).

Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнае спалучэнне лексем у словазлучэнні, у сказы і вынікаюць як з граматычных асаблівасцяў асобных беларускіх слоў, так і з прыдатных беларускай мове мадэляў словазлучэнняў і сказаў. Напрыклад, у беларускай мове дзеяслоў *дзякаваць* спалучаецца з субстантывамі ў давальным склоне (*дзякаваць сябру, дзякаваць дзяўчыне* і да т.п.), у той час як рускі адпаведнік *благодарить* – з назоўнікамі ў вінавальным склоне. Безасабовыя пасіўныя канструкцыі характэрны ў беларускай літаратурнай мове для неадусаўлёных назоўнікаў (параўн.: *Ветрам зваліла альху* і да т.п.), але не характэрны для адусаўлёных прадметаў (параўн.: няправільна **Лесніком зваліла альху* і інш.).

Адэкватны выбар слоў для пэўных сітуацый і кантэкстаў рэгулюецца лексічнымі нормамі, якія, аднак, з’яўляюцца менш стабільнымі і распрацаванымі, чым іншыя нормы, бо грунтуюцца не на фармальных падставах, а на тонкіх семантычных і стылістычных адценнях слоў. Нельга, напрыклад, спалучаць рознастылёвую лексіку (параўн.: **кагорта мужыкоў, *сенатары раўлі* і да т.п. недарэчна ўжываць русізмы ў беларускай літаратурнай мове (параўн.: **недахват кармоў*, правільна *недахоп кармоў* і да т.п.).

2.7. Дакладнасць, лагічнасць і дафэзіснасць маўлення

Дакладнасць маўлення палягае ў сэнсавай адпаведнасці яе асобных слоў, выказванняў знешнім рэаліям, сітуацыям або паняццям аб іх, а таксама ў выкарыстанні адзінак маўлення ў тых значэннях, што замацаваны за імі моўнай практыкай і прадстаўлены ў адпаведных кадыфікаваных лінгвістычных даведніках. Дакладнасць звязана з правільнасцю маўлення, непасрэдна з семантыкай моўных адзінак, лексічнымі і сінтаксічнымі нормамі (параўн.: Лепешаў 1989, 76). Асабліва асцярожна і ўмела трэба выкарыстоўваць шматзначныя словы, не блытаць паронімы тыпу *абагульніць* і *абагуліць*, *гліняны* і *гліністы* і да т.п. (абагульніць можна толькі думкі, факты, меркаванні і іншыя адцягненыя паняцці, а абагуліць — прылады працы, свойскую жывёлу, мэблю

і іншыя канкрэтныя прадметы), размяжоўваць сінонімы (так, сінанімічныя словы *зачыніць* і *закрыць* спалучаюцца з рознымі назоўнікамі, першыя, у прыватнасці, з назоўнікамі тыпу *дзверы, вароты* і да т.п., другое – з назоўнікамі тыпу *вочы, твар* і да т.п.).

Для афіцыйна-дзелавога і навуковага стылю дакладнасць службы абавязковым атрыбутам: гэтаму спрыяюць і, як правіла, адназначная лексіка дадзеных стыляў, шматстайныя гатовыя для ўжывання ўстойлівыя звароты, выразы, стандартныя структуры сказаў, адсутнасць эліптычных канструкцый, і, магчыма, самае галоўнае, наяўнасць добра ўсвядомленых, старанна падрыхтаваных паняццяў, думак, суджэнняў.

Дакладнасць службы абавязковым кампанентам лагічнасці, з дапамогай якой устанаўліваюцца несупярэчлівыя, паслядоўныя, адпаведныя рэчаіснасці сэнсавыя сувязі паміж часткамі выказвання. Такім чынам, лагічнасць выходзіць за межы слова і праяўляецца ў сказе, у галіне сінтаксіса. Лагічныя сувязі рэалізуюцца адпаведнымі сінтаксічнымі канструкцыямі, у якіх значную ролю адыгрываюць складаныя злучнікі тыпу *таму ..., што, калі..., то, раз ..., так, як толькі ..., дык* і інш.; парадкам слоў (параўн.: *Дзень змяняе ноч, Маці любіць дзіця* і да т.п. – на першым месцы знаходзіцца звычайна суб'ект дзеяння, які, аднак, у пэўных кантэкстах можа быць і аб'ектам; напрыклад, *Маці любіць дзіця, а бацьку любіць маці* і да т.п.). Лагічнасць праяўляецца таксама ў адпаведнасці выказвання тым або іншым падзеям, з'явам, фактам знешняй рэчаіснасці, у адэкватнасці думкам, паняццям, суджэнням. Лагічнасць павінна прымяняцца і па-за межамі сказа да выступленняў, дакладаў, артыкулаў і г.д., якія звычайна будуцца па лагічнай схеме, маюць устойлівую кампазіцыю: уводзіны (уступ) – асноўная частка – заключэнне. Да таго ж асноўныя палажэнні кожнай такой часткі павінны арганічна і лагічна звязвацца паміж сабой.

Дарэчнасць маўлення павінна непасрэдна нітавацца з дакладнасцю і лагічнасцю, і яе сутнасць заключаецца ў выкарыстанні моўных сродкаў з поўнай адпаведнасцю тэме гаворкі, сітуацыі, або кантэксту, мэце выказвання, колькаснаму і якаснаму складу аудыторыі (слухачоў, чытачоў, іх узросту, прафесіі, адука-

ванасці, полу, настрою, месцу жыхарства і іншым асаблівасцям), выбранаму стылю маўлення, часу і варункам зносін. Недарэчна ўжываць у сяброўскай размове кніжныя, афіцыйна-дзелавыя выразы, і наадварот, у афіцыйна-дзелавым, навуковым стылях – гутарковыя ці прастамоўныя словы, бо гэта можа сведчыць не толькі пра нізкую культуру маўлення, але і выклікаць недавер у слухача (слухачоў) да выказанай інфармацыі.

2.8. Чыстата, выразнасць і багацце маўлення

Чыстата маўлення, якое выкарыстоўваецца ў сацыяльным асяродку, у афіцыйных умовах, забяспечваецца найперш адсутнасцю ў ім чужародных літаратурнай мове элементаў, адсутнасцю ў ім паразітычных гукаў і слоў (тыпу, *зм, э-э-э, ну, так сказаць, як яго, гэта самае, значыцца* і да т.п.), мясцовых слоў, ці дыялектызмаў, прастамоўных лексем і выразаў тыпу *быдта, адылі, было, ыгы, глядзь, скапыціцца, мяніціць языком, перці пехадралам* і да т.п., плеаназмаў і таўталогій тыпу *ў верасні месяцу, шэсць штук сталоў, пяць чалавек студэнтаў, поўнасю запоўнены і да т.п.*, жарганізмаў тыпу *хіла, клёва, філон, здаць хвасты* і інш., беспадстаўна ўжытых запазычаных слоў і варварызмаў тыпу *о-кэй, стрыт, хаўбек, чао* і інш., канцэлярызмаў тыпу *як абстаіць справа, класці мерапрыемства* і інш., русізмаў тыпу *вучыцель, сражэнне* і інш., наватвораў і аказіяналізмаў тыпу *ажыгуліўся 'купіў аўтамабіль Жыгулі', аступеніўся 'стаў кандыдатам навук'* і інш., шматкампанентных скарачэнняў і абрэвіатур тыпу *Белмаслатлушчнабзбыткантора* і інш.

Багацце маўлення лучыцца перадусім з разнастайнасцю ўжытых моўных сродкаў і з як можна радзейшым паўтарэннем адных і тых жа слоў і выразаў, асабліва паўтораў немагчыма, бо абмежаваныя моўныя сродкі, іх паўторнае выкарыстанне сведчаць пра беднасць не толькі маўленчых патэнцый аўтара, але і пра невялікі запас думак, пра слабыя інтэлектуальныя здольнасці прамоўцы. Выказванне ж адной і той жа думкі рознымі і шматстайнымі моўнымі сродкамі, як правіла, з'яўляецца вынікам яе многааспектнай і глыбокай асэн-

саванасці, добрай засвоенасці, службы надзейнай падставай для таго, каб вытлумачыць яе ясна, зразумела, данесці па-рознаму ў залежнасці ад складу адрасатаў, аўдыторыі.

Беларуская мова надзвычай багата сінонімамі, якія разнастайна характарызуюць найбольш істотныя для нашага жыцця з'явы, рэаліі і паняцці аб іх. Так, для паняцця, звязанага з гаварэннем, выдзяляецца 73 розных сінонімы (параўн.: *казаць, размаўляць, гутарыць, гаманіць, мармытыць, балбатаць, балабоніць, субяседнічаць, чаўці, вярзці* і г.д.), з паняццем 'добра' — 70 розных слоў (параўн.: *неблагі, станоўчы, дасканалы, варты, выдатны, бездакорны, прыстойны, ладны, дыхтоўны, файны, адменны* і інш.), з паняццем 'многа' — 66 розных сінонімаў (параўн.: *шмат, безліч, цьма, навалам, нямала, па горла, хоць адбаўляй* і інш.), а з паняццем 'хутка' — 126 розных слоў (гл.: Клышка 1993).

У трохтомным руска-беларускім слоўніку для характарыстыкі, тлумачэння, перакладу 110 000 зыходных рускіх лексем выкарыстана звыш 300 000 розных беларускіх слоў (Русско-белорусский словарь 1993, т.1, 6), што сведчыць пра надзвычай вялікі лексічны запас беларускай мовы, асабліва калі ўлічыць, што ў згаданы слоўнік не ўключаны мільёны спецыяльных слоў (многія дыялектызмы, тапонімы, уласныя імёны, тэрміны і інш.)

Зразумела, гэта не значыць, што, напрыклад, кіраўнік здольны выкарыстаць усё багацце мовы, бо нават у самых прызнаных майстроў слова, пісьменнікаў, паэтаў, па дадзеных спецыяльных лінгвістычных даследаванняў, адзначаецца прыблізна каля 10 – 15% агульнаўжывальнай лексікі адпаведнай мовы (напрыклад, у творчасці вядомага рускага паэта С.Ясеніна налічваецца 18 900 розных слоў, у моўнай скарбонцы беларускага паэта і пісьменніка Я.Коласа – каля 37 000 розных слоў). Аднак у сваім маўленні трэба імкнуцца, каб наяўны ў адукаванага носьбіта мовы слоўнікавы склад (каля 10 – 15 тысяч розных лексем) актыўна выкарыстоўваўся ў яго маўленчай дзейнасці ва ўсёй сваёй разнастайнасці і паўнаце.

Выразнасць маўлення звязана з нагляднасцю, вобразнасцю, малюнкавасцю вербальнага афармлення думак і забяспечваецца дарэчным, умелым ужываннем такіх стылістычных сродкаў, як эпітэты, метафары, параўнанні, фразеалагізмы, парэміі (пры-

казкі, прымаўкі), перыфразы і інш., каб аптымальна і яскрава данесці да адрасатаў неабходную думку. Фанетычныя і сінтаксічныя сродкі выразнасці вызначаюцца выкарыстаннем усіх інтанацыйных характарыстык маўлення, адпаведнай яснай дыкцыі, рэкамендаваных літаратурных норм вымаўлення і асобных гукаў, і іх спалучэнняў, ужываннем правільных канструкцый спалучэння слоў і канструкцый сказаў. Усе гэтыя сродкі найбольш поўна праяўляюцца ў зазначаных вышэй стылях: мастацкі, публіцыстычны, у меншай ступені гутарковы. У навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях экспрэсія можа тычыцца такіх іх жанраў, як дыскусія, палеміка, лекцыя, вуснае выступленне, рэцэнзія і інш., дзе патрабуецца ацэначная характарыстыка актуальных думак, пытанняў, палажэнняў, што абмяркоўваюцца ў вусных паведамленнях ці публікацыях.

Выразнасць маўлення мае на мэце прыцягваць увагу і інтарэс слухача і падтрымліваць іх увесь час на належным узроўні (гл.: Головин 1980, 186), што дапамагае аптымальна ўспрымаць неабходную інфармацыю. У значнай ступені акрэсленасць думкі вызначаецца кантэкстам, парадкам слоў (параўн. розны сэнс у выразах, якія складаюцца з адных і тых жа слоў: *дзесяць чалавек і чалавек дзесяць; Ён проста жыў і Ён жыў проста* і г.д.), лагічным ці акцэнталагічным выдзяленнем найбольш важных, значных і актуальных частак выказвання, удалым кампазіцыйным размеркаваннем інфармацыйнага матэрыялу ў выступленні ці публікацыі. Выразнасці цяжка дасягнуць, калі прамоўца гаворыць па паперцы, чытае напісанае. Галоўнай перадумовай экспрэсіўнага маўлення служыць самастойнасць мыслення чалавека, максімальнае праяўленне індывідуальнасці сваёй натуры, цесны кантакт з аўдыторыяй, інтарэс аўтара да выказанага паведамлення, поўная рэалізацыя свайго інтэлектуальнага і духоўнага патэнцыялу (не адкладваць на потым тыя ці іншыя думкі, ацэнкі, сродкі іх выражэння і г.д.) і, зразумела, актыўнае выкарыстанне ўсіх моўных сродкаў выразнасці: і фанетычных, і лексічных, і марфалагічных, і фразеалагічных, і сінтаксічных, і стылістычных, і кантэкстуальных.

Глава 3. Дзелавыя зносіны кіраўніка

3.1. *Паняцце аб інфармацыі і спецыяльнай лексіцы*

Дзелавыя зносіны з'яўляюцца відам маўленчай дзейнасці, якая характарызуецца інфармацыйнай насычанасцю і ўжываннем спецыяльнай лексікі. Першапачатковы і агульнапрыняты сэнс слова “інфармацыя” (лац. *informatio* ‘уяўленне, паняцце, контур’) непасрэдна звязаны са звесткамі, якія адны людзі перадаюць другім з дапамогай знакаў (вербальных або невербальных, вусных або пісьмовых і інш.), а таксама з самім працэсам перадачы і атрымання пэўных паведамленняў ці ўвогуле з працэсамі камунікацыі ў грамадстве. У наш час, які можна назваць эпохай інфармацыі, у сістэму камунікацыі ўключаны і разнастайныя тэхнічныя сродкі (аўтаадказчыкі, тэлефоны, факсы, камп'ютэры, радыё, АСУ, тэлебачанне, пэйджэры, інтэрнет, друкавальныя прыборы і іх прадукцыя і г.д.). У сённяшнім жыцці людзей лавінападобная колькасць разнастайных паведамленняў, якія штодня абрынваюцца на чалавека, пільна вымагае ўсебаковага даследвання праблем інфармацыі (узнікла, у прыватнасці, асобная навука – інфарматыка; гл.: Михайлов, Черный, Гиляревский 1976), бо ад яе дакладнай апрацоўкі, усебаковага ўліку, правільнага, адэкватнага ўспрымання залежыць лёс не толькі пэўнай фірмы, установы і г.д., але і лёс дзяржавы, усяго чалавецтва. Імклівае развіццё інфармацыйных даследаванняў стасуецца са станаўленнем і развіццём кібернетыкі, удасканаленнем тэхнікі сувязі, дзе распрацаваны найперш статыстычныя аспекты перадачы, успрымання, апрацоўкі інфармацыі. З гэтага пункту гледжання інфармацыя суадносіцца з частотнасцю выкарыстання ў працэсе камунікацыі знакаў (носьбітаў інфармацыі). Чым большую частату ўжывання мае знак, тым менш ён нечаканы, а значыць,

і тым менш інфармацыі ён нясе; і наадварот, менш ужывальныя знакі з'яўляюцца больш нечаканымі, таму і нясуць больш інфармацыі. Інфармацыйная нагрузка матэрыяльных кампанентаў, у прыватнасці мовы, вымяраецца з дапамогай лагарыфма ліку тых знакаў, якія могуць быць выбраны з агульнай колькасці наяўнага рэпертуару знакаў, што выражаецца формулай

$$H = n \log S,$$

дзе H – колькасць інфармацыі, n — колькасць выбраных знакаў, S – колькасць наяўных знакаў. Знакам лічыцца любы перадачы (успрыняты) сігнал (літара, слова, сказ), а паняцце інфармацыйнай значымасці не звязана з сэнсам знакаў (гл.: Черри 1972, 74). Інфармацыйная ёмістасць, напрыклад, галоўных намінатаўных адзінак мовы – слоў, можа вымярацца стацыйнымі паказчыкамі на аснове ўліку колькасці канкрэтных словаўжыванняў, з дапамогай прыведзенай формулы.

Найбольш распаўсюджаныя знакавыя сістэмы ў выглядзе натуральных, жывых моў характарызуюцца такой тыповай рысай, як збыткоўнасць, якая выражаецца стыхійна найперш для ўстойлівасці функцыянавання мовы, надзейнасці перадачы і ўспрымання інфармацыі, для пераадолення разнастайных “шумаў”, ці перашкод на шляху перадачы інфармацыі (параўн.: трэск у тэлефоннай трубе, гул у аўдыторыі, дрэннае асвятленне, невыразная дыкцыя прамовца і г.д.). На аснове шматлікіх вымярэнняў устаноўлена, што збыткоўнасць павядаўнасці на жывых мовах дасягае 80%, г. зн. толькі кожны пяты матэрыяльны кампанент нясе інфармацыю, а чатыры пятае колькасці элементаў толькі дубліруюць, паўтараюць яе. Так, у беларускім сказе *Усе гэтыя людзі, якія жывуць тут, працуюць на адным прадпрыемстве* множны лік слова людзі выражаецца шэсць разоў (множным лікам слоў *усе, гэтыя, людзі, якія, жывуць, працуюць*). У навуковай дысцыпліне інфарматыцы адзначанае паняцце (інфармацыя) вывучаецца таксама з пункту гледжання ўпарадкаванасці яе матэрыяльных носьбітаў і звязана з супрацьлеглым паняццем энтрапіі, або мерай неўпарадкаванасці гэтых носьбітаў: чым больш наза-

пашана інфармацыі аб тых ці іншых аб'ектах, тым меншая энтрапія, і наадварот.

У мовазнаўстве інфармацыя разглядаецца часта ў першапачатковым сэнсе, у якасці шырыні і колькасці значэнняў моўных адзінак, семантычнай ролі апошніх у камунікацыі. З гэтага пункту гледжання адзначаецца адваротная, у параўнанні з кібернетычным падыходам да інфармацыі, тэндэнцыя, сутнасць якой палягае ў тым, што чым часцей тая ці іншая значымая адзінка сустракаецца ў мове, тым больш яна мае значэнняў, тым больш нясе яна інфармацыі (параўн.: Гиро 1976, 51, 63). Так, па падліках спецыялістаў, сярод 100 000 слоў, што ўжываюцца пры вусных размовах па тэлефоне, 50% з гэтай колькасці прыпадае ўсяго прыблізна на выкарыстанне 30 розных слоў. Менавіта яны выконваюць у гэтых выпадках асноўную інфармацыйную ролю ў згаданых тэлефонных размовах (гл.: Критчли 1974, 183).

Інфармацыйную значнасць маюць не толькі частоты тых ці іншых моўных адзінак, але і іх месца ў складзе больш буйнай моўнай адзінкі (для пісьменных тэкстаў – літары ў слове, слова ў сказе). Так, напрыклад, літары, якія размешчаны ў пачатку слова, маюць большую значнасць для яго апазнання, нясуць большую інфармацыю, чым канечныя літары слова (таму пры скарачэнні слоў на пісьме запісваюцца толькі інфармацыйна значымыя першыя літары тыпу, *напр. – напрыклад, і г.д – і гэтак далей*, а абрэвіяцыя цалкам грунтуецца на першых літарах слоў – ЭВМ, ККД, РБ, НАН і г.д.). Падобная заканамернасць назіраецца і пры размеркаванні слоў у сказе. Або інакш, чым бліжэй да пачатку той ці іншай моўнай адзінкі знаходзіцца яе элемент (літара ў слове, слова ў сказе), тым большую інфармацыйную ролю выконвае ён у гэтай адзінцы, і наадварот, па меры яго аддалення ад пачатку адзінкі змяншаецца і яго інфармацыйная значнасць.

Значыць, калі з кібернетычнага пункту гледжання інфармацыя знака ацэньваецца як яго прадказальнасць (чым часцей выкарыстоўваецца знак, тым больш ён прадказальны, і наадварот), то з лінгвістычнага – як мера асэнсаванасці, семантычнай ёмістасці моўных адзінак, што ўжываюцца ў пэўным тэксце.

Для выражэння больш строгіх, дакладных, адэкватных думак, паняццяў, суджэнняў спецыялістамі той ці іншай галіны ведаў, звычайна разам з мовазнаўцамі, распрацоўваецца адмысловая лексіка, якая мае шмат агульнага з паўсядзённай (у прыватнасці, марфалагічныя і сінтаксічныя характарыстыкі з'яўляюцца ў іх аднолькавымі, адзінымі з'яўляюцца і службовыя словы і інш.), але тым не менш адрозніваецца ад яе цэлым шэрагам дыферэнцыяльных прыкмет. Адна і тая ж лексічная адзінка можа быць і звычайным словам, і тэрмінам у залежнасці ад сферы свайго ўжывання. Так, словы *сэрца*, *сонца*, *грошы*, *вада* і інш. адносяцца да агульнаўжывальных, і ў той жа час пры выкарыстанні іх у адпаведных навуковых тэкстах па медыцыне (*сэрца*), астраноміі (*сонца*), эканоміцы (*грошы*), хіміі (*вада*) яны тэрміналагізуюцца, набываюць спецыфічныя рысы, што адрозніваюць іх ад знешне падобных паўсядзённых слоў. У сваю чаргу, некаторыя тэрміны са спецыяльнай літаратуры патрапляюць у склад агульнаўжывальнай лексікі дзякуючы навукова-тэхнічнаму прагрэсу, вынікі якога робяцца шырокім здабыткам усіх людзей (параўн.: словы *электрычнасць*, *радыёхваля*, *рэнтген*, *вітаміны*, *кісларод* і інш.).

Такім чынам, жорсткая мяжа паміж рознымі пластамі лексікі, і ў прыватнасці паміж навукавай, спецыяльнай і агульнаўжывальнай, штодзённай адсутнічае, бо ў залежнасці ад мноства фактараў адны і тыя ж лексічныя адзінкі могуць выкарыстоўвацца ў розных стылях дадзенай мовы. Пры гэтым у кожным з гэтых стыляў словы ўжо характарызуюцца адрознымі асаблівасцямі, скупнасць якіх і дае падставы заключыць, з'яўляецца тая ці іншая лексічная адзінка тэрмінам або агульнаўжывальным словам.

Да найбольш кідкіх адметных рыс тэрмінаў адносяцца, першае, іх пераважнае выкарыстанне ў пэўных галінах прафесійнай дзейнасці людзей, прычым зыходнай формай тэрміна служыць не вусная, як у звычайных слоў, а пісьмовая, таму навуковыя тэксты цяжка ўспрымаюцца на слых, і наадварот, звычайныя словы ў вусным дыялогу пры яго запісе часта страчваюць свой сэнс, прынамсі не ўспрымаюцца таксама інфарматыўна, як у жывой гаворцы, у пэўнай сітуацыі, пры ўжыванні канкрэтнымі суразмоўцамі, што добра асэнсоўва-

юць тэму гаворкі. Значыць, зыходнай формай існавання тэрміна служыць пісьмовая, а звычайнага слова – вусная форма. Па-другое, пераважная большасць тэрмінаў ствараецца спецыялістамі штучным шляхам або праз шырокае выкарыстанне грэчаскіх і лацінскіх каранёў, што робіць тэрміны інтэрнацыянальнай з’явай, у прыватнасці для еўрапейскіх моў, або праз тэрміналагізацыю звычайных слоў, якія складаюць асобны разрад у спецыяльнай лексіцы любой мовы. Звычайныя ж словы ўжываюць і развіваюцца стыхійна, па сваіх унутраных законах і не падлягаюць свядомым зменам па нарочыстаму намеру людзей. Нікому нават у галаву не прыйдзе думка змяніць значэнне агульных слоў тыпу *рука, стол, хлеб, ружовы, спаць* і да т.п., у той час як значэнні тэрмінаў могуць мяняцца ў адпаведнасці з тымі ці іншымі навуковымі адкрыццямі, або пры стварэнні тэрміналогіі і задавацца спецыялістамі ў якасці аксіяматычных. Так, зыходнае значэнне слова *атам* дэфінавалася спачатку як нешта непадзельнае, цэласнае, але з адкрыццём складанай структуры гэтай часцінкі матэрыі сэнс тэрміналагізаванага слова змяніўся на адваротны.

У якасці тэрмінаў найбольш часта выкарыстоўваюцца назойнікі, што ўжываюцца або паасобку (параўн.: *менеджмент, каштарыс, кіраванне* і да т.п.), або ў складзе састаўных тэрмінаў, дзе яны выступаюць стрыжнявымі, граматычна незалежнымі кампанентамі (параўн.: *адміністрацыйна-кіраўніцкія выдаткі, службовая асоба* і да т.п.). У адрозненне ад агульнаўжывальных слоў тэрміны любой навуцы або прафесійнай дзейнасці людзей могуць быць, такім чынам, звышслоўнымі, складацца з двух і болей лексічных адзінак, якія граматычна звязаны паміж сабой, утвараюць словазлучэнні розных сінтаксічных мадэляў (параўн.: *працоўнае пагадненне, укараненне ведаў, дапамога па беспрацоўю, пакінуць пасаду, праца па зменным графіку, часовы выканаўца абавязкаў* і інш.). Да таго ж у некаторых навуках (хіміі, фізіцы, матэматыцы і інш.) тэрміны часам утвараюцца са спалучэнняў спецыяльных сімвалаў і слоў (параўн.: *β-распад, n-мерны* і інш.).

Істотныя адрозненні ад агульнаўжывальных слоў тычацца і зместу тэрмінаў, у якіх адзначаецца тэндэнцыя да сіметрыч-

най адпаведнасці плана выражэння (знешняй формы) і плана зместу (значэння). У звычайных слоў фіксуюцца асіметрычныя суадносіны паміж формай і зместам: форма імкнецца ўвасобіць у сабе як мага больш значэнняў, а змест мае тэндэнцыю да выражэння большай колькасці розных формаў (гл.: Карцевский 1965). Адсюль наяўнасць у лексічным складзе любой жывой мовы мноства полісемічных (мнагазначных) слоў, з аднаго боку, і вялікага мноства сінонімаў і варыянтаў, што, па сутнасці, выражаюць адно значэнне з рознымі нюансамі, адценнямі, стылістычнымі афарбоўкамі і інш., з другога боку.

У тэрміналогіі полісемія, сінанімія, варыянтнасць прадстаўлены значна слабей, і ў цэлым служаць непажаданай з'явай. Разнастайныя стылістычныя фігуры (тропы), канатацыі (дадатковыя сэнсы), пачуцці, эмоцыі, якімі ў гаворцы, а таксама ў некаторых відах тэкстаў (мастацкія, гутарковыя, публіцыстычныя) наталяюцца агульнаўжывальныя словы, не з'яўляюцца характэрнымі для тэрміналагічных слоў, дзе ў асноўным прадстаўлены інтэлектуальныя, часта даволі выразна акрэслены змест, што вызначаецца дасягнутымі навуковымі і спецыяльнымі ведамі ў той або іншай дысцыпліне. Дадзенай акалічнасцю тлумачыцца і яшчэ адно істотнае адрозненне тэрміна ад звычайнага слова: значэнне апошняга часта цалкам вызначаецца кантэкстам яго ўжывання (параўн.: *Зімяе сонца практычна не грэе і Купала – сонца беларускай паэзіі*, дзе слова *сонца* ўжываецца ў прамым і пераносным значэннях), у той час як агульнае значэнне тэрміна не залежыць ад кантэксту, у якім, аднак, могуць адлюстроўвацца розныя аспекты плана зместу паняцця, абазначанага пэўным тэрмінам. Значэнне тэрміна імкнецца адпавядаць заўсёды ўзроўню наяўных навуковых ведаў, таму тэрміны на кожным новым вітку развіцця навукі перавызначаюцца, што ў значнай ступені ўплывае і на дэфініцыі суадносных з тэрмінамі агульнаўжывальных слоў. Так, калі раней слова *маланка* вызначалася як “вогненны струмень на небе”, то зараз пры яго дэфініцыях у слоўніках агульнаўжывальнай беларускай літаратурнай мовы выкарыстоўваюцца такія тэрміналагічныя словы, як *электрычнасць*, *атмасфера*, *заряд* і інш.

Тэрміналагічныя значэнні з'яўляюцца, як правіла, акрэсленымі, вузкімі, але глыбокімі, у той час, калі значэнні агульнаўжывальных слоў – не глыбокія, але шырокія за кошт пераносных значэнняў і канатацый. Значэнне тэрміналагічнага слова мае тэндэнцыю да зліцця з абазначаным паняццем, цалкам адпавядаць яму, а ў звычайнага слова аснову значэння складае пачуццёва-паняццёвы кампанент, амбівалентнасць якога ў дачынэнні да якаснай характарыстыкі слова мае супярэчлівую тэндэнцыю: паняццёвы аспект імкнецца абмежаваць семантычныя контуры знешняга слова, а пачуццёвы, наадварот, “размывае” гэтыя контуры, робіць іх менш выразнымі і больш адкрытымі для разнастайных сэнсавых асацыяцый, сувязяў, суадносін з іншымі словамі. Адсюль тэматычныя групыкі тэрміналагічнай лексікі з'яўляюцца больш жорсткімі, строгімі, непрынікальнымі, а тэматычныя аб'яднанні звычайнай лексікі не маюць выразных межаў, больш таго, адно і тое ж слова, дзякуючы сваёй шматзначнасці, можа ўваходзіць у розныя прадметныя групы (параўн.: слова *конь* можа быць аднесена і да тэмы ‘свойскія жывёлы’, і да тэмы ‘сельская гаспадарка’, і да тэмы армейскай, і да тэмы спартыўнай, і да тэмы транспартнай і інш.).

Агульнаўжывальнай лексіцы ўласціва тэндэнцыя да фразеалагічнасці (гл.: Панов 1956, 163), якая спрыяе ўтварэнню экспрэсіўных словазлучэнняў, характэрнай толькі для дадзенай лексемы (параўн.: *расквасіць* можна толькі *нос*, *храпавіцкага* можна толькі *задаць*, *гогалем* можна толькі *хадзіць* і да т.п.). Тэрміны пазбаўлены фразеалагічнасці, узнаўляльныя састаўныя тэрміны, што часам разглядаюцца ў межах фразеалогіі, не маюць такіх істотных уласцівасцяў фразеалагізма, як эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць, і тым адрозніваюцца ад ідыём агульнаўжывальнай мовы.

Тэрміны беларускай мовы ў галіне дзяржаўнага і эканамічнага кіравання ўтвараюцца наступнымі спосабамі (гл.: Антанюк 1987, 166 – 234): суфіксальным (параўн.: *прод-аж*, *рахунак*, *кір-ав-ан-н-е* і г.д.), прэфіксальным (параўн.: *вы-раб*, *за-чын*, *у-лік*, *а-клад* і г.д.), суфіксальна-прэфіксальным (параўн.: *выда-т-к-і*, *пры-бы-т-ак*, *вы-твор-ч-асць* і г.д.), асноваскладаннем (параўн.: *справа-здача*, *кашта-рыс*, *сабе-кошт* і г.д.), шля-

хам абрэвіяцыі (параўн.: ГПП 'гандлёва-прамысловая палата', ККД 'каэфіцыент карыснага дзеяння', АСУ 'аўтаматычная сістэма кіравання' і г.д.), злучэннем розных слоў (параўн.: *знешні гандаль, якасць працы, пакрыццё страт* і г.д.), калькаваннем – пабудова тэрміна па марфалагічнай ці семантычнай мадэлі тэрміна іншай мовы (параўн.: *калькі з рускай мовы – узнагароджанне ад вознаграждение, узброенасць працы ад вооруженность труда, прамысловы ўхіл ад промышленный уклон* і г.д.).

Па свайму паходжанню згаданыя тэрміны беларускай мовы могуць быць уласна беларускімі (параўн.: *пазыка, вынаходства, дапаможны час, бесперапынны рабочы тыдзень* і г.д.), запазычанымі (параўн.: *дэбет, ноу-хау, прынцып крэдытавання, патэнтная дакументацыя* і г.д.), могуць утварацца са спалучэнняў запазычаных і ўласна беларускіх слоў (параўн.: *прадукцыйнасць працы, планавыя страты, фонд спажывання* і г.д.) або ўласна беларускіх і запазычаных слоў (параўн.: *асабовыя рахункі эканоміі, міжгалаіновы баланс, дадатковы капітал, утрыманне з пенсій* і г.д.). Беларускія тэрміны ў галіне эканомікі, дзяржаўнага кіравання, права прадстаўлены ў аднамоўных, двухмоўных (параўн.: *Словарь менеджера 1992; Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік 1992; Русско-белорусский словарь 1997*) або шматмоўных лексікаграфічных крыніцах (гл.: *Дубовик 1996*).

3.2. *Агульная характарыстыка дзелаўх зносін*

У кола дзелаўх зносін уваходзяць бяседы, перамовы, нарады і да т.п., з якімі мае справу кожны кіраўнік. Дзелаўх бяседы маюць на мэце абмен інфармацыяй, думкамі, меркаваннямі па пэўных пытаннях, праблемах, тэмах з суб'яседнікам і звычайна папярэднічаюць перамовам, якія заўсёды прадугледжваюць канкрэтную мэту і скіраваны на заключэнне кантрактаў, пагадненняў, здзелак. Самі перамовы па сваёй структуры падзяляюцца на тры часткі: падрыхтоўка, вядзенне і завяршэнне перамоў. У падрыхтоўчы этап перамоў уваходзіць дасканалае вывучэнне пытанняў тэмы, глыбокае аз-

наямленне з прадметам перамоў і канкрэтнае вызначэнне мэты апошніх, для чаго неабходна поўная інфармацыя як па тэме, так і аб удзельніках гэтых перамоў. Неабходная інфармацыя аб субсяедніку ўключае ў сябе такія звесткі, як яго псіхалагічны тып, палітычныя перакананні, захапленні (хобі), адносіны да справы і да прапанаванай тэмы, асаблівасці характару і інш. (гл.: Вечер 1996, 241).

Пасля дэталёнага азнаямлення з неабходнай інфармацыяй складаецца план, праграма перамоў, дзе неабходна абавязкова ўлічыць не толькі свае інтарэсы, але і тыя выгоды, што ўяўляюцца карыснымі для партнёраў па перамовах. У плане неабходна ўлічыць усе магчымыя пытанні як да партнёраў, так і з боку апошніх, падрыхтаваць аргументаваныя адказы на такія пытанні, мець напачатковае ілюстрацыйныя матэрыялы, што здатны праінфармаваць, зацікавіць і пераканаць субсяедніка. Без плана кіраўнік змушаны рабіць тое, што не хоча рабіць і што яму не да спадабы (гл.: Трансформация 1995, 258). У ходзе саміх перамоў важна стварыць атмасферу даверу, выкарыстоўваць пры выкладанні сваіх прапаноў, меркаванняў разнастайныя спосабы іх аргументацый, карэктна і дарэчна задаваць пытанні, рабіць у ветлівай форме заўвагі, уважліва выслухоўваць партнёраў, што, як лічаць некаторыя спецыялісты складае 50% поспеху ў перамовах (гл.: Тигер, Тигер 1996, 454), чуйна рэагаваць не толькі на іх словы, але і на парамоўныя сродкі (інтанацыю, рухі цела, жэсты, позірк і інш.), бо яны часта нясуць больш інфармацыі, чым вербальныя паведамленні (гл.: Вилсон, Маклафлин 2000, 15).

Пытанні, што ставяцца падчас перамоў, выконваюць некалькі функцый: прыцягненне ўвагі партнёра, атрыманне неабходнай інфармацыі, перадача інфармацыі субсяедніку, стымуляванне думкі, прыняцце рашэння (гл.: Ниренберг 1997, 148). Класічнымі, апрабаванымі часам служаць наступныя простыя пытанні: *хто, што, дзе, калі, як, чаму* (гл.: Честара 1999, 205), якія задаюцца ў адпаведнасці з сітуацыяй, палажэннямі тэмы, прадметам гутаркі і г.д. Пры абмеркаванні пытанняў трэба цалкам засяроджвацца менавіта на іх сутнасці, а не на асобах, што вядуць перамовы, у тым ліку і не на сваім “я”, бо

апошнія (асабліва пры страце кантролю над сабой) можа быць ворагам перамоў (гл.: Каррас 1997, 224 – 225) і не спрыяць іх паспяховаму завяршэнню.

Дзелавыя перамовы павінны быць заўсёды скіраванымі на атрыманне станоўчага выніку, на заключэнне канструктыўных, карысных для абодвух бакоў пагадненняў. Для гэтага трэба як мага часцей ставіць сябе на месца свайго субяседніка, глыбока і арганічна ўваходзіць у яго ролю, праяўляць шчырую зацікаўленасць да рацыянальных прапаноў і ўвогуле да субяседнікаў, грунтавацца на чэсных, неперадудзтых, прынятых у дзелавым свеце правілах і прынцыпах вядзення дзелавых перамоў (гл.: Курбатов 1997, 108), прытрымлівацца раўнапраўнага стану з субяседнікам, пазбягаць павучальнага дыдактычнага тону, ментарскіх інтанацый, іншых праяўленняў сваёй перавагі над суразмоўцам, не даваць яму поваду да аналагічнага перавышэння статусу абсалютнай роўнасці, увесь час быць паважлівым адзін да аднаго, не быць прыніжаным самому і не дапускаць прыніжання свайго візаві.

Для знаходжання агульнай мовы з субяседнікамі трэба, акрамя ўліку іх інтарэсаў, усталяваць на перамовах даверлівыя і дзелавыя варункі, якія ўключаюць у сябе такія кампаненты, як рацыянальнасць (пазбяганне эмоцый, нервовасці, празмернага выяўлення пачуццяў, мітуслівасці), паразуменне (выкарыстанне вызначанай тэрміналогіі, пільная ўвага да пункту гледжання субяседніка), даставернасць інфармацыі (пазбяганне ўжыцця неправераных звестак або ілжывых паведамленняў нават пры выкарыстанні непраўдзівых паведамленняў з боку суразмоўцаў) і інш. (гл.: Мишаткина, Бороздина 1997, 105), а таксама добразычлівасць, ветлівасць, карэктнасць, канструктыўнасць, устаноўка на атрыманне плённых вынікаў, якія б задавальнялі абодва бакі перамоў, стымулявалі іх на далейшыя кантакты, на ўзаемавыгаднае супрацоўніцтва, на ўсталяванне доўгатэрміновых дзелавых стасункаў па ўсіх праблемах і пытаннях, што ўяўляюць інтарэс і карысць для субяседнікаў.

Пасля завяршэння перагавораў і падпісання кантракту ці заключэння пагаднення неабходна прааналізаваць для ўліку ў далейшай працы тыя фактары, што садзейнічалі поспеху пе-

рамоў, цяжкасці, што ўзнікалі падчас іх правядзення, усе тыя пытанні і прапановы, якія былі не ўлічаны субяседнікам (субяседнікамі) і па якой прычыне: паводзіны партнёраў станоўчыя, нейтральныя і адмоўныя рэакцыі апошніх на ўсе пытанні, палажэнні, высновы абмеркаванай тэмы і інш.

Трэба памятаць таксама пра тыя спосабы вядзення перамоў, якія ўяўляюцца стратэгічна шкоднымі для іміджу кіраўніка і для яго фірмы (установы, прадпрыемства і інш.): выкарыстанне заведама недаставернай інфармацыі (хаця яна часам і можа прынесці тактычны поспех), пагрозы, шантаж, ужыванне не зусім карэктных прыёмаў навязвання пагаднення (напрыклад, пры цяжкім фінансавым стане партнёра), скажэнні пазіцый і палажэнняў партнёра, яго дыскрэдытацыю і інш.

Адным з важных сродкаў кіравання калектывам служаць нарады, пасяджэнні, сходы і да т.п., дзе мова ўжываецца як асноўны інструмент уздзеяння на калектыў і як галоўны сродак выяўлення думак, намераў, пажаданняў, скіраваных на дасягненне пэўных вынікаў дзейнасці гэтага калектыву. Зыходным момантам пры падрыхтоўцы нарад з'яўляецца вызначэнне актуальнай тэмы іх правядзення, а таксама задач, якія неабходна вырашыць, і канечных мэт. З улікам дадзеных палажэнняў распрацоўваецца парадак дня, вызначаецца склад удзельнікаў, тэрмін і месца правядзення нарады (сходу, пасяджэння), рэгламент (дакладчык, сядакладчык, выступоўцы і тэрміны іх дакладаў, паведамленняў, час на пытанні і адказы на іх, праект пастановы і яго абмеркаванне, падвядзенне вынікаў нарады, неабходныя даведкі, абвесткі і іншая дзелавая інфармацыя). Па ходу рабочай нарады вядзецца пратакол па схеме: слухалі —выступілі —пастанавілі (гл.: Браім 1998, 118 – 121), у якім указваюцца, акрамя таго, выканаўцы і тэрмін выканання запланаванай пастановы.

Паспяховае і выніковае правядзенне нарады (сходу, пасяджэння і інш.) непасрэдна звязана са стварэннем на ёй такой даверлівай, творчай, сяброўскай, але дзелавой атмасферы, дзе б кожны ўдзельнік мог свабодна, з карысцю для справы, аргументавана выказаць свае думкі, меркаванні, прапановы, адчуць сябе арганічнай часткай калектыву, ад якога залежыць поспех яго (калектыву) працы. Знешнімі фармальнымі чынні-

камі, што забяспечваюць аптымальную арганізацыю нарады, служаць: строгае прытрымліванне рэгламенту, старанная папярэдняя падрыхтоўка ўсіх неабходных дакументаў (парадак дня, спіс запланаваных удзельнікаў і выступоўцаў, па магчымасці, тэзісы даклада, садаклада, праект пастановы і інш.), выбар аптымальнага, ці, прынамсі, прымальнага для ўсіх удзельнікаў нарады часу і месца яе правядзення.

Нарады і сходы мэтазгодна праводзіць не ў якасці дзяжурных, рэгулярных мерапрыемстваў, а пры пільнай неабходнасці вырашэння актуальных і складаных праблем, што ўзнікаюць перад калектывам. У такіх выпадках рацыянальна і своечасова пастаўленыя задачы спрыяюць згуртаванню індывідуумаў, стварэнню маналітнага вытворчага арганізма, які здольны паспяхова выканаць пастаўленыя заданні любой цяжкасці. Пры прыняцці ў канцы нарады (сходу, пасяджэння) неабходнай пастановы трэба абавязкова ўлічыць усе выказаныя прапановы, узважыць усе магчымыя шляхі вырашэння праблемы, сінтэзавана і абагульнена з улікам самых дробных дэталей уявіць сабе праблему і лепшы варыянт яе канчатковага рашэння.

3.3. Доклады, выступленні і іх структура

Адным з найбольш складаных і адказных відаў дзейнасці кіраўніка служаць публічныя выступленні з дакладамі, паведамленнямі, справаздачамі і да т.п. Звычайна перад кожным такім выступленнем стаіць праблема не толькі падрыхтоўкі змястоўнага актуальнага цікавага даклада, але і пераадоленне пачуцця пэўнага страху, няўпэўненасці, хвалявання, сумневу, асабліва перад аўтарытэтнай аўдыторыяй. Нават у найбольш салідных амерыканскіх бізнесменаў самае вялікае пачуццё страху выклікае менавіта неабходнасць публічнага выказвання сваіх думак, меркаванняў, прапаноў (гл.: Сисмен, Дим 1996, 44 – 45), страх смерці, напрыклад, стаіць у іх толькі на шостым месцы.

Пры належным псіхалагічным настрою, з дапамогай якога падаўляецца пачуццё страху, трэба, па-першае, мець усё тое, што неабходна сказаць, і, па-другое, глыбокую патрэбу і

пільную неабходнасць выказаць сваю думку. З гэтымі ўстаноўкамі пачынаецца падрыхтоўка выступлення. Колькі часу рыхтавацца да выступлення – залежыць ад многіх чыннікаў (эрудыцыі, досведу аўтара, складанасці і тыпу праблемы, тэмы выступлення, доступу да крыніц інфармацыі, складу аўдыторыі і інш.). Тым не менш, у сярэднім на 10 мінут сур'ёзнага публічнага выступлення трэба затраціць каля тыдня для ўсіх этапаў яго (выступлення) падрыхтоўкі. Чым больш плённага, творчага часу і інтэлектуальных, духоўных высілкаў затрачана на падрыхтоўку выступлення, тым эфектыўнейшым, больш дзейсным і карысным яно будзе. Найбольш ёмістым па часе з'яўляецца этап збору матэрыялу, азнаямленне з крыніцамі інфармацыі па тэме выступлення. Пры такой працы трэба кіравацца наступнымі правіламі: браць матэрыялы з самых разнастайных, але даставерных і аўтарытэтных крыніц, нават, калі ў іх месцяцца супрацьлеглыя меркаванні па асвятленні адных і тых жа фактаў. Розныя пункты гледжання на праблему прадстаўляюць яе звычайна ў аб'ёмным, аб'ектыўным і прывабным выглядзе, стымулююць думку слухачоў, скіроўваюць яе на канструктыўнае, творчае ўспрыманне інфармацыі, бо даюць ім можнасць інтэлектуальнага выбару, што часцей за ўсё лепш, чым яе (інфармацыі) аднаварыянтнае “прачытванне”.

Кожны даклад ці выступленне структурна падзяляецца на тры часткі: уступ, галоўная частка, заключэнне, прычым на галоўную частку ў сярэднім павінна прыпадаць не менш 70% часу, адведзенага для выступлення. Ва ўступе сцісла фармулююцца задачы і намеры паведамлення (даклада); у галоўнай частцы змястоўна выкладваюцца асноўныя думкі, палажэнні, якія трэба арганізаваць у празрыстую і стройную структуру, праілюстравана багатым, пераканаўчым фактычным матэрыялам (з выкарыстаннем статыстычных дадзеных, азначэннем ключавых тэрмінаў, аўтарытэтных спасылак і цытат і інш.); заключэнне, у якім падагульняюцца ідэі, палажэнні, звязаныя з уводзінамі і галоўнай часткай выступлення (гл.: *Технология 1999*, 44).

Даклады звычайна робяцца або “па паперцы”, калі падрыхтаваны пісьмовы тэкст агучваецца перад аўдыторыяй, або ў

выглядзе непасрэднага, але папярэдне глыбока асэнсаванага вуснага выступлення. У другім выпадку таксама пажадана мець перад сабой пісьмова выкладзеныя асноўныя пункты, палажэнні, тэзісы выступлення, каб пазбегнуць апускання аднаго з іх, што цалкам магчыма, асабліва пры працяглых выступленнях (лекцыях, дакладах, справаздачах і г.д.). Зразумела, большы давер у аўдыторыі і мацнейшае ўздзеянне на яе маюць выступленні без паперкі, бо ў гэтым выпадку ўсталёўваецца арганічны натуральны кантакт з аўдыторыяй, чуйная адваротная сувязь з ёй, бо па выказах твараў слухачоў можна мяняць рытм прамовы, рабіць неабходныя паўторы, паўзы, лагічныя націскі, ставіць рытарычныя ці звычайныя пытанні, звяртацца да аўдыторыі з патрэбнымі заклікамі, або з ухваленнямі выказанай думкі і г.д.

Пры падрыхтоўцы даклада важна выбраць для яго адэкватную назву, якая павінна быць канкрэтнай, сціслай, нетрафарэтнай, прывабнай, дарэчнай. Разнастайныя крыніцы, што выкарыстоўваюцца для даклада, неабходна канспектаваць, а пры спасылках на іх мець пры сабе ўсе рэквізіты (аўтар, назва працы, год выдання, назва выдавецтва, старонка або канкрэтная цытата, што прыводзіцца ў дакладзе) той ці іншай крыніцы. Апрача пісьмовых крыніц у якасці матэрыялу могуць выкарыстоўвацца асабістыя думкі, назіранні, разважанні, досвед аўтара; вусныя меркаванні і парады экспертаў, спецыялістаў па выбранай тэме, інтэрв'ю, вынікі бясед, апытанняў і да т.п. Сабраны матэрыял па аб'ёме павінен значна перавышаць тую інфармацыю, што плануецца паведаміць аўдыторыі, і складаць надзейны эмпірычны і тэарэтычны фон выступлення, прэсупазіцыю апошняга, якая адчуваецца слухачамі і надае дакладу неабходную грунтоўнасць, глыбіню, а выступоўцу – упэўненасць, а таксама магчымасць адказваць на самыя разнастайныя пытанні, што могуць узнікнуць у слухачоў. Уся інфармацыя па тэме выступлення (думкі, назіранні, абагульненні, факты і іх інтэрпрэтацыя і г.д.), па сутнасці, служыць толькі ўнутраным патэнцыялам адпаведнага даклада (выступлення, прамовы і г.д.). Аптымальная рэалізацыя гэтага патэнцыялу,

перавод яго з індывідуальнай духоўнай уласнасці аўтара ў калектыўную ўласнасць аўдыторыі ўяўляе сабой самастойную складаную праблему, для вырашэння якой неабходна ўлічваць шмат фактараў, у тым ліку і такія “дробязі”, як знешні выгляд аратара, яго адзенне, уменне трымаць сябе перад аўдыторыяй, добра пастаўлены ўпэўнены голас, уменне рабіць неабходную паўзу, мэтанакіраванасць, плённасць і выніковасць выступлення, добразычлівасць, ініцыятыўнасць, адсутнасць страху перад самымі складанымі пытаннямі, магчымымі супярэчнасцямі паміж рэальным станам спраў і тэарэтычнымі палажэннямі даклада, якія пры выпадку неабходна выкарыстаць для зняцця (вырашэння) такіх супярэчнасцяў, своечасова, ва ўстаноўлены рэгламентам тэрмін, закончыць выступленне.

Надзвычай сур’ёзнай і важнай для іміджу аратара служыць тая частка яго публічнага выступлення, якая звязана з адказамі на пытанні аўдыторыі. Гэтыя пытанні могуць быць у пісьмовай і вуснай форме. У першым выпадку (адказы на пісьмовыя пытанні) дакладчык мае пэўныя перавагі, па крайней меры, у часе, бо ў яго ёсць магчымасць згрупаваць пытанні па тэмах, па складанасці, па сваіх здольнасцях адказаць на іх і г.д. Пры вусных пытаннях адказваць на іх трэба практычна адразу пасля іх фармулёўкі, таму тут трэба карыстацца наступнымі палажэннямі: добра ўясніць сэнс пытання, для чаго можна ўдакладніць, ці правільна вы зразумелі пытанне (гэта дае пэўны час дакладчыку для падрыхтоўкі адказу), папрасіць паўтарыць пытанне пры яго мудрагелістай ці незразумелай фармулёўцы; калі пытанне складаецца з некалькіх частак, адказваць трэба пачынаць з тых, што найбольш зразумелыя для выступоўцы, мець перад сабой усе тыя інфармацыйныя матэрыялы, што выкарыстаны для падрыхтоўкі даклада – хутчэй за ўсё пытанні звязаны з тымі часткамі, якія не агучаны ў дакладзе, складаюць яго прэсупазіцыю. Пры адсутнасці канкрэтных адказаў на пэўныя пытанні можна карыстацца такімі формуламі: дадзенае пытанне выходзіць за межы тэмы даклада, не ўваходзіць у кампетэнцыю аратара; патрабуе дадатковага вывучэння тэмы (праблемы, пытання); звязана з

іншымі галінамі ведаў; наяўныя матэрыялы з'яўляюцца неда-
статковымі для вычарпальнага адказу і г.д.

У канцы выступлення трэба абавязкова выказаць удзяч-
насць аўдыторыі за праслуханы даклад, за пільную ўвагу, за
дарэчныя пытанні, пажадаць слухачам усяго самага добрага.

3.4. Этыкет дзелавых тэлефонных размоў

Прафесійная дзейнасць сучаснага кіраўніка непасрэд-
на звязана з частым ужываннем такога эфектыўнага, зруч-
нага, аператыўнага тэхнічнага сродку, як тэлефон. У многіх
выпадках менавіта тэлефоннаму званку аддаецца перавага пе-
рад пісьмом, тэлеграмай і г.д., таму што ўстанаўліваецца пра-
мы маўленчы кантакт з адрасатам, які знаходзіцца на адлег-
ласці, у неабходны час, для тэрміновых паведамленняў, для
папярэдняй дамоўленасці, для хуткага вырашэння ўзнікшых
пытанняў і да т.п.

Тэлефонныя дзелавыя размовы – асаблівы від маўленчай
дзейнасці, пры якой нельга ўлічыць ні знешні выгляд субя-
седніка, ні яго міміку, ні жэсты, ні візуальную сітуацыю зносін,
ні рухі цела, ні позы і да т.п., што істотна ўплывае на харак-
тар гаворкі пры зрокавым кантакце з партнёрам. Таму да тэ-
лефонных перамоў прад'яўляюцца пэўныя патрабаванні для
таго, каб яны былі паспяховымі і цалкам задавальнялі каму-
нікатыўныя патрэбы адрасанта. Галоўнымі рысамі тэлефон-
нага паведамлення служаць яго лаканічнасць, канкрэтнасць,
змястоўнасць, зразумеласць для субяседніка, таму перад тым,
як набраць неабходны нумар, трэба старанна прадумаць
тэкст свайго паведамлення, узважыць кожнае яго слова, пры
неабходнасці занатаваць запланаваны тэкст або яго асноў-
ныя палажэнні на паперы, каб прадухіліць ужыванне непат-
рэбных выразаў і слоў, паразітычных гукаў, паўз, якія здат-
ны не толькі нанесці шкоду паспяховым перамовам, але і не
спрыяць станаўленню пазітыўнага іміджу адрасанта, асаб-
ліва калі ён тэлефануе свайму адрасату ўпершыню. З улікам
таго, што тэлефонная сувязь тэхнічна не заўсёды бывае якас-

най, у камунікантаў выпрацоўваецца часам звычка крычаць у тэлефонную трубку, нават пры наяўнай бездакорнай сувязі, што ў апошнім выпадку з'яўляецца заганай перамоў: гаварыць трэба заўсёды роўным, спакойным, добразначлівым тонам, асабліва выразна вымаўляць (пры неабходнасці і паўтараць) уласныя назвы (імёны людзей, найменні ўстаноў, фірм, прадпрыемстваў, населеных пунктаў і да т.п.), даты, лічбы, адрасы, спецыяльныя тэрміны (апошнія трэба ўжываць у тэлефоннай размове толькі пры пільнай неабходнасці); уважліва сачыць за тым, каб гаварыць непасрэдна ў трубку, цалкам засяродзіцца на тэме гаворкі, не адцягваць ад яе ўвагі нават пры нечакана ўзнікшых пабочных патрэбах (зазваніў іншы тэлефон, нехта нечакана зайшоў да вас, нешта спатрэбілася раптам ад вас прысутнаму калегу і да т.п.).

У плане зместу і ў сцісласці тэлефонная размова павінна ўпадабняцца пісьмовай тэлегrame: нічога збыткоўнага, усё сказанае абавязана быць максімальна інфарматыўным, ёмістым, выразным, без непатрэбных паўтораў удзячнасці, прабачэнняў, перапытванняў пры панятнасці сказанага, скрупuleзных падрабязнасцяў і збыткоўных для сутнасці справы дробязяў і дэталей, усяго таго, што можна ў выпадку неабходнасці высветліць па іншых каналах інфармацыі. Пры сабе трэба заўсёды мець падчас тэлефонных размоў блакнот (чысты ліст паперы), аловак ці ручку, каб не шукаць іх, калі спатрэбіцца нешта запісаць, у прыватнасці неабходны адрас, нумары тэлефонаў, прозвішчы людзей і інш., бо нават добрая памяць можа падвесці ў любы час (лепшая і самая надзейная памяць – запіс неабходнай інфармацыі на паперы, або іншым матэрыяльным носьбіце). Дзелавае тэлефоннае размова ў сярэднім не павінна перавышаць трох мінут (гл.: Мишаткина, Бороздина 1997, 170), аднак гэты час, як правіла, перавышаецца, найперш па прычыне нерацыянальнай яе арганізацыі: часта размова пачынаецца з пытанняў тыпу *як справы? што новага?* і г.д., якія не тычацца сутнасці гаворкі, але змушаюць партнёра адказваць на іх.

На нерацыянальную працягласць тэлефоннай гаворкі аказваюць уплыў недарэчныя перапытванні, паўзы, нематывава-

ныя паўторы, якія дапушчальны ў звычайным вусным маўленні, пры візуальным кантакце, пры наяўнасці свабоднага часу, пры намеры выказаць сваю ўвагу субяседніку і г.д., але непажаданы пры тэлефонных размовах, калі пачуццё меры, тактоўнасць, змястоўнасць і сцісласць сказанага павінны складаць сарцавіну паведамлення.

Тым не менш, нават аптымальна арганізаваны і лаканічна выражаны сэнс гаворкі па тэлефоне не заўсёды дасягае сваёй камунікатыўнай і інфармацыйнай мэты без спадарожных аксесуараў паведамлення (перамоў, дыялогу), да якіх належаць: папярэдняе веданне асаблівасцяў субяседніка (яго сацыяльны статус, пасада, узрост, магчымасці вырашыць неабходнае пытанне і інш.); наяўнасць у апошняга часу для тэлефоннай размовы, або ступень яго занятасці ў дадзены час; інтарэсы суразмоўцы да тэмы гаворкі; уменне правільна пачаць і закончыць тэлефонную размову. Пры ўстаноўцы кантакту трэба пераканацца, ці правільна вы набралі нумар тэлефона, тыпу, *прабачце, гэта дэканат матэматычнага факультэта; прашу прабачэння, магу я пагаварыць з сакратаром управы і да т.п.*, а не адразу весці гаворку па неабходнай тэме; потым назваць сваё імя і ўстанову, ад імя якой вядзецца перамава (тыпу, *Добры дзень! Вас турбуе дацэнт БДУ Каліновіч...*). Службовы адрасат, у сваю чаргу, павінен адказваць не нейтральнымі выразамі *так, алё, слухаю і інш.*, а прадставіцца тыпу *Дэкан матэматычнага факультэта Герасімец слухае ...*

Пасля наладжвання кантакту сцісла паведамляецца повед (прычына) вашай размовы і запытваецца ў адрасата, ці мае ён час (пару хвілін і да т.п.) на перамовы (гаворку). Зразумела, для адрасанта карыснай была б папярэдня інфармацыя аб найбольш спрыяльным для адрасата часе гаворкі, або дамоўленасці аб ёй з сакратаром фірмы (установы). Дарэчнымі пры звяртанні да незнаёмага тэлефоннага візаві будуць словы ветлівага тыпу: *прабачце (з кім я гавару, ці можаце паклікаць да тэлефона ...)*, калі ласка, будзьце ласкавы і г.д. Пры памылковым наборам нумара адрасанту неабходна папрасіць прабачэння, а адрасату адказваць *вы не туды патрапілі, вы памыліліся нумарам, вы не туды тэлефануеце і г.д.* Падчас вядзення пера-

моў, у сувязі з адсутнасцю візуальнага кантакту, слухач павінен падтрымліваць размову сціслымі рэплікамі тыпу *так-так, я слухаю, гэта цікава, разумею вас* і да т.п., або дарэчнымі пытаннямі, бо поўнае маўчанне можа ўспрымацца адрасантам як адсутнасць кантакту ці адсутнасць суразмоўцы ля тэлефона. Слухач, які падчас тэлефоннага званка вельмі заняты (праводзіць нараду, гаворыць па іншым тэлефоне і г.д.), павінен умець ветліва, карэктна адмовіцца ад сіюмінутнай размовы і папрасіць адрасанта патэлефанаваць у зручны для адрасата час. Першым тэлефонную размову заканчвае чалавек, які пазваніў і які пры гэтым выражае падзяку за размову і спадзяецца на новыя тэлефонныя сустрэчы па дзелавых пытаннях, што ўяўляюць інтарэс для абодвух бакоў.

3.5. Письмовыя дакументы ў сферы дзелавых зносін

Уменне правільна, пісьменна і своєчасова складаць разнастайныя дзелавыя паперы адносіцца да абавязковых прафесійных навыкаў і патрэб кіраўніка. Кожны пісьмовы дакумент служыць своеасаблівай візітнай карткай адпаведнай фірмы, арганізацыі, установы і г.д., таму яго нестандартнае афармленне, стылёвыя недакладнасці, моўныя памылкі могуць паслужыць толькі пагаршэнню іміджу адрасанта тых або іншых дзелавых папер ці службовых дакументаў, якія перадаюцца электроннай поштай.

Уся дзелавая карэспандэнцыя класіфікуецца на розных падставах на пэўныя групы. Так, па тэматычнай прыкмеце яна (карэспандэнцыя) падзяляецца на камерцыйную і дзелавую. Камерцыйныя дакументы складаюцца ад імя юрыдычных асоб, таму звычайна служаць адначасова і як прававыя дакументы (напрыклад, пісьмы-запыты, пісьмы-прапановы, пісьмы-рэкламацыі, адказы на падобныя пісьмы). Дзелавыя пісьмы маюць афіцыйны і прававы статус, яны рэгіструюцца і ўключаюць у сябе распіскі, паведамленні, запрашэнні і інш. У залежнасці ад скіраванасці на адрасата дзелавыя пісьмы падзяляюцца на цыркулярныя (пісьмо пасылаецца з адной крыніцы-ўстановы па некалькіх пэўных адрасах, як правіла, падпарадкаваных інстан-

цый) і звычайныя (пасылаецца ад адной да другой установы). Па знешняй форме дзелавыя пісьмы падзяляюцца на рэгламентаваныя (стандартныя) і нерэгламентаваныя (нестандартныя). Стандартныя пісьмы складаюцца па пэўнаму ўзору (паперы пэўнага фармату з зададзеным наборам рэквізітаў), а нестандартныя, хаця і маюць элементы рэгламентацыі, рэалізуюцца ў выглядзе аўтарскага тэксту (гл.: Колтунова 1999, 6 – 7).

Акрамя карэспандэнцыі кожная ўстанова карыстаецца пісьмовымі дакументамі, якія можна падзяліць тэматычна на наступныя групы:

1) распарадчыя дакументы (загады, пастановы, распараджэнні, рашэнні і інш.);

2) арганізацыйныя дакументы (інструкцыі, палажэнні, статуты і да т.п.);

3) арганізацыйна-распарадчыя дакументы (пратакты);

4) інфармацыйна-даведачныя дакументы (агляды, акты, даведкі, дакладныя і тлумачальныя запіскі, зводкі, тэлеграмы, тэлефанаграмы і інш.).

Паводле зместу дакументы падзяляюцца на складаныя (разглядаецца некалькі розных пытанняў) і простыя (прысвечаны звычайна аднаму пытанню); паводле паходжання – на службовыя (афіцыйныя) і асабістыя; паводле адносін да фінансаў – на бухгалтарскія (транспартныя накладныя, прыходныя і расходныя ордэры, прыймовыя квіткі і да т.п.) і дакументы справаводства (службовыя лісты, анкетныя, дагаворы, даведкі, аўтабіяграфіі, загады і да т.п.); паводле часу выканання – на тэрміновыя і нетэрміновыя (гл.: Каўрус 1994, 4 – 5).

Кожны дзелавы дакумент павінен строга адпавядаць свайму жанру, быць лаканічным, дакладным, канкрэтным, не дапускаць розначытанняў, двухсэнсоўнасці, павінен выкарыстоўваць стандартызаваныя моўныя выразы, клішэ, быць карэктным і добра-зыхільным, мець аб'ектыўную неэмацыянальную танальнасць, якая зыходзіць не ад адной асобы, а ад пэўнай арганізацыі, не змяшчаць экспрэсіўных сродкаў мовы (пра ўзоры і мову розных дзелавых дакументаў гл.: Смелкова 1997, 78 – 94).

Аб'ём дзелавых пісем звычайна не павінен перавышаць адной старонкі, яны ўключаюць у сябе такія дадзеныя (рэквізі-

ты), як адрас атрымальніка, дату адпраўкі, індэкс, тэкст (тэма, жанр або характар пісьма – гарантыйнае, рэкламацыйнае, дагаворнае, суправаджальнае і г.д., што вызначаецца з дапамогай ключавых слоў), адрас адпраўшчыка (адрасанта), найменне адрасанта. У дзелавых пісьмах звычайна выкарыстоўваюцца ўстойлівыя лагічныя і моўныя выразы, што надаюць ім афіцыйны характар, адназначнае разуменне, дакладнасць, стандартнасць. Стыль і мова службовых дакументаў характарызуюцца нейтральнасцю, надсабовым спосабам выкладання думак, што забяспечвае іх належную аб'ектыўнасць, уніфікацыяй і тыпізацыяй сродкаў выражэння, якія і прыводзяць да выразнага дакладнага вербальнага афармлення адпаведных паведамленняў. Дзелавыя лісты, дакументы выглядаюць пераканаўчымі і заслугоўваюць больш даверу, калі яны адпавядаюць нормам службовага этыкету, выражаюць інтарэсы не пэўнай асобы, а арганізацыі, установы, фірмы.

У аўтарскім пісьмовым тэксце службовага прызначэння, таксама як і ў вусным дакладзе, структурна выдзяляюцца тры часткі: уступ, галоўная частка, заключэнне. Ва ўступе, або ўводзінах, абгрунтоўваецца тэма асноўнай часткі, аргументавана падводзяць чытача (адрасата) да яе; у заключэнні падводзяцца вынікі асноўнага зместу, даецца агульная яго ацэнка, якая стасуецца са сфармуляванай ва ўступе тэмай. Асноўная частка пісьмовага тэксту павінна змяшчаць матэрыял у пэўнай лагічнай паслядоўнасці, прычыннай залежнасці розных частак зместу дакумента. Кожнае важнае палажэнне, структурныя часткі дакумента вызначаюцца на пісьме асобнымі абзацамі, якія лагічна, а таксама моўнымі сродкамі (з дапамогай паўтораў папярэдніх слоў, займеннікаў, уводных слоў і канструкцый і інш.) звязваюцца паміж сабой у адзінае сэнсавое цэлае і арганізуюцца камунікатыўнай накіраванасцю дакумента (даць даставерную інфармацыю адрасату, пераканаць яго ў выгодах той ці іншай прапановы, стымуляваць да пэўных дзеянняў ў інтарэсах адрасата і сваіх інтарэсах і інш.).

Такім чынам, галоўныя патрабаванні да пісьмовых тэкстаў дзелавога характару зводзяцца да наступных рэкамендацый: а) улічванне інтарэсаў (пажаданняў) адрасата; б) лагічная струк-

турная і моўная кампазіцыя дакумента, у якім неабходна звязаць усе палажэнні і часткі ў адзінае мэтанакіраванае пасланне; в) старанны выбар моўных сродкаў (непажадана ўжываць малавядомыя тэрміны, складаныя структуры сказаў, перавага на пісьме сцвярджалых, актыўных па структуры паведамленняў, а не пасіўных і адмоўных); г) быць у выкладанні думак на пісьме лаканічным, змястоўным, канкрэтным, дакладным.

Пры гэтым карысным можа быць разумовае ўяўленне сцэнарыя, у якім вы ставіце сябе на месца адрасата. Вы добра ведаеце ўмовы і мэты вашага пісьма, знаеце таго, каму пішаце, яго інтарэсы, характар, схільнасці, асабістыя якасці і г.д. Якім будзе ваша ўспрыманне зместу пісьма, прапаноў, якія маюцца ў ім, ці прынясуць яны вам і вашай арганізацыі карысць, ці паспрыяе гэта наладжванню добрых, узаемавыгадных адносін з адрасантам у далейшым, ці можаце вы прапанаваць у адказ таксама нешта адпаведнае інтарэсам вашага партнёра, ці ўсё магчымае вы зрабілі ў сваім пісьме для таго, каб зацікавіць адрасанта і каб ён абавязкова даў пісьмовы адказ, пажадана са станоўчым для вас вынікам. У дзелавых пісьмах не павінна быць збыткоўнай фамільярнасці, зварот да адрасата павінен змяшчаць найбольш важныя сацыяльныя і прафесійныя характарыстыкі аўтара (прэзідэнт, прафесар, дэкан, рэктар, доктар і г.д.). Важным кампанентам дзелавога пісьма можа служыць постскрыптам з надзеямі, пажаданнямі, дадатнымі зваротамі адрасанта.

3.6. Віды аргументацыі ў дзелавых зносінах

Да аргументацыі адносяцца разнастайныя доказы, абгрунтаванні палажэнняў свайго выступлення, даклада (артыкула, пісьмовага дакумента), а таксама абвяржэнне або доказная крытыка палажэнняў выступлення апанента з мэтай праверкі іх (палажэнняў) на даставернасць, ісціннасць. Асабліва выразна неабходнасць аргументацыі ўзнікае і праяўляецца пры дыспуте, спрэчках, палеміцы, дыскусіях, абмеркаванні праблемных сітуацый і г.д., дзе наяўная публіка (аўдыторыя, сход і інш.) можа выступаць своеасаблівым арбітрам, а пера-

можцам у спрэчцы часам з'яўляецца не той, хто бліжэй да ісціны, а той, хто больш эрудыраваны, аўтарытэтны, займае вышэйшую пасаду ці мае прэстыжны сацыяльны статус, хто на дадзены момант прывёў больш пераканаўчыя аргументы на карысць таго ці іншага тэзіса (гл.: Курбатов 1997, 130).

Аргументацыя патрабуе ад выступоўцы (адрасанта, аўтара) глыбокіх ведаў па прадмету гаворкі, упэўненасці ў сабе, інтэлектуальнай ініцыятывы, мэтанакіраванасці, канструктыўных намераў пры вырашэнні пытання, умення вылучыць ядро, ці галоўную частку тэмы, і сканцэнтраваных менавіта на ёй усе свае высілкі, духоўныя намаганні, энергію. Пры публічных дэбатах надзвычай важным служыць здольнасць або навык кантраляваць свае эмоцыі, засяроджвацца не на апаненце, а на тэме дыскусіі, своечасова выяўляць памылкі, лагічныя супярэчнасці, недакладнасці ў прамове свайго апанента, да якога неабходна ўвесь час ставіцца карэктна, добрабычліва, тактоўна (гл.: Русецкий 1991, 71).

Да найбольш пашыраных і пераканаўчых відаў аргументацыі адносяцца лагічныя довады, у якіх аб'ектыўна адлюстроўваюцца і рэчаіснасць, і нашы думкі аб ёй. Падобныя довады фармулююцца ў якасці наступных законаў фармальнай логікі: закон тожаства (кожнае палажэнне ў зададзеным віду маўленчай дзейнасці павінна мець пэўны і ўстойлівы змест, які нельга падмяняць іншым зместам); закон супярэчнасці (дзве супрацьлеглыя думкі аб адным і тым жа прадмеце ў адзін і той жа час, у адных і тых жа адносінах не могуць быць адначасова ісціннымі; дадзенае палажэнне не скіравана супраць дыялектычных супярэчнасцяў, што існуюць у рэальнасці, а толькі супраць супярэчлівых думак, палажэнняў у разважаннях людзей); закон выключэння трэцяга (з двух супярэчных выказванняў у адзін і той жа час, у адных і тых жа адносінах адно з'яўляецца ісцінным; гэты закон распаўсюджваецца толькі на супярэчлівыя меркаванні аб адным і тым жа прадмеце, дзе ў адным выказванні нешта сцвярджаецца, у другім – адмаўляецца і паміж імі не можа быць трэцяга сужэння); закон дастатковага абаснавання (усялякая правільная думка павінна быць абгрунтавана іншымі думкамі, ісціннасць якіх ужо даказана; гл.: Вве-

денская, Павлова 1998, 449 – 458); доказ ад адваротнага, што шырока ўжываецца, напрыклад, у геаметрыі, зараз распаўсюдзіўся на іншыя сферы ведаў, раздзелы навукі.

Лагічныя меркаванні могуць быць індуктыўнымі (шлях думкі ад прыватнага да агульнага) і дэдуктыўнымі (шлях думкі ад агульнага да прыватнага). У першым выпадку разглядаюцца наяўныя канкрэтныя факты, прыклады, асаблівасці, якія абагульняюцца, і робіцца пэўны тэарэтычны вывад ці фармулюецца вызначанае правіла. Напрыклад, у беларускай мове гукі *о*, *э* ў незапозычаных словах заўсёды знаходзяцца пад націскам, у прыватнасці ў словах *абаронца*, *жолуд*, *звон*, *моладзь*, *пірог*, *сэрца*, *стрэл*, *мова*, *рэдка*, *рэкі* і інш. Пры іх словазмяненні такім чынам, каб дадзеныя гукі былі не пад націскам (параўн.: *абараняць*, *жалуды*, *званы*, *малады*, *пірагі*, *сардэчны*, *страляць*, *маўленне*, *радзей*, *рака*), лёгка заўважыць, што гукі *о*, *э* не пад націскам пераходзяць у *а*, адкуль робіцца абагульненне аб характэрнай фанетычнай рысе беларускай мовы – аканні (дарэчы, амаль кожны пяты гук нашай мовы прыпадае менавіта на *а*). Пры дэдукцыі ад зыходнага агульнага меркавання робяцца прыватныя заключэнні. Напрыклад, у элементарным сілагізме *Усе людзі смяротныя*, *Сакрат – чалавек*, *Значыць*, *Сакрат смяротны* і да т. п.

Зразумела, правільныя заключэнні можна рабіць толькі пры зыходна даставерных пасылках, на падмурку якіх ажыццяўляюцца індуктыўныя, дэдуктыўныя ці іншыя віды лагічных заключэнняў. Праз праверку на лагічную правільнасць павінны праходзіць усе выказаныя думкі, меркаванні, прапановы, палажэнні, бо без гэтага іх доказнасць не будзе стратэгічна паўнаважнай, нават калі з дапамогай іншых довадаў (напрыклад, псіхалагічных) можна дасягнуць тактычных поспехаў, дапусцім, у тым ці іншым дыспуце. Псіхалагічныя аргументы грунтуюцца на ўліку інтарэсаў, пажаданняў, пачуццяў, сімпатый аўдыторыі. Людзі звычайна кіруюцца ў многіх сітуацыях інстынктам самазахавання, эканамічнымі, асабістымі, грамадскімі інтарэсамі, здаровым сэнсам, добрай рэпутацыяй, пачуццём уласнай годнасці, гістарычна выпрацаванымі стандартамі паводзін, а таксама такімі пачуццямі, як спачуванне, справядлівасць, жаласць, павага да законаў, адказнасць перад самім сабой, сям'ёй,

грамадствам і інш. У той час як лагічныя доказы скіраваны на розум адрасата, псіхалагічныя – на яго пачуцці. Узважаная гарманічная камбінацыя абодвух відаў аргументаў у вусным ці пісьмовым тэкстах з улікам сітуацыі іх прымянення, складу аўдыторыі, як правіла, прыводзіць да поспеху выступоўцы (аўтара) тэксту (гл.: Сопер 1998, 238 – 275). У рэчышчы абагульненых лагічных і псіхалагічных відаў аргументацыі вылучаецца мноства прыватных тактычных спосабаў, скіраваных на тое, каб створаны аўтарам тэкст (выступленне) быў пераканальным і адпавядаў пастаўленым мэтам і задачам.

Да такіх спосабаў належаць, у прыватнасці, дарэчныя спасылкі на думкі, выказванні агульнапрызнаных аўтарытэтаў па той ці іншай тэме, меркаванні экспертаў, спецыялістаў пэўнай галіны ведаў. Пры гэтым цытаванне класікаў, заслужаных людзей або пераказванне іх думак сваімі словамі павінны быць дакладнымі і аптымальна падыходзіць да палажэнняў, што разглядаюцца ў канкрэтным тэксце, з абавязковай спасылкай, аформленай у адпаведнасці з правіламі цытавання (аўтар, назва працы, месца і год выдання, старонка). Далёка не заўсёды правамерна нават пры спасылцы на самы высокі аўтарытэт ці на групу кампетэнтных экспертаў па складаных пытаннях рабіць абагульненні тыпу *філосафы (матэматыкі, фізікі, сацыёлагі і да т.п.) лічаць, што...*, бо звычайна і сярод спецыялістаў назіраюцца супрацьлеглыя ці несупадальныя пункты гледжання па неадназначных пытаннях, праблемах, тэмах. У такіх выпадках мэтазгодна прывесці розныя канцэпцыі, аргументы, што выкарыстоўваюцца аўтарамі для сваёй правамернасці, каб даць можнасць адрасатам або самім паразважаць па прапанаванай тэме і ўсвядоміць усю яе складанасць і, магчыма, невырашальнасць на дадзены час, або пацвердзіць правільнасць розных падыходаў, таму што яны вядуць да асвятлення канкрэтнай тэмы з розных бакоў і тым самым спрыяюць яе больш аб'ектыўнаму і аб'ёмнаму аналізу і прадстаўленню.

Лагічныя і псіхалагічныя довады, спасылкі на аўтарытэт служаць важнымі, але не адзінымі і самымі галоўнымі відамі доказаў і аргументацыі. Самым сур'ёзным, вырашальным і пераканальным аргументам у большасці спрэчак або ў выступленнях,

пісьмовых тэкстах з'яўляецца эмпірычны матэрыял, факты рэчаіснасці. Як правіла, любая тэорыя, канцэпцыя, пункт гледжання і г.д., што не стасуюцца з фактамі, павінны або карэктавацца, або пераглядацца, або прызнавацца проста няправільнымі. Дарэчная дэманстрацыя факта (рэальнага прадмета, прыкметы, дзеяння) здатна зрабіць непрымальнай думку найбольш дасведчанага мудраца. Успомнім у сувязі з гэтым верш А.Пушкіна:

*Движенья нет, " — сказал мудрец брадатый ,
Другой смолчал и стал ходить.
Сильнее бы не мог он вообразить.
Хвалили все ответ замысловатый.*

Факты могуць дапускаць рознабаковую інтэрпрэтацыю, з іх улікам будуюцца несупадальныя ці нават супрацьлеглыя тэорыі, канцэпцыі. У такіх выпадках найбольш доказнай выглядае пазіцыя, дзе выкарыстоўваецца большая колькасць канкрэтных дадзеных, для чаго яны апрацоўваюцца з дапамогай квантытатывных метадаў. Сярод апошніх выдзяляюцца звычайна колькасныя падлікі (ужываюцца, напрыклад, як вырашальны аргумент пры сацыялагічных апытаннях, галасаваннях, выбарах, рэфэрэндумах і інш.) і статыстычныя разлікі (прымяняюцца пры апрацоўцы вялікіх масіваў дадзеных з дапамогай матэматычных формул для выводзення правіл, тэндэнцый, заканамернасцяў, што дзейнічаюць у прыродзе, грамадстве і адрозніваюцца па сваёй сутнасці ад лагічных, дэтэрміністычных правіл, заканамернасцяў. Пры лагічным разглядзе праблемы дзейнічае прынцып *так / не*, пры статыстычным, імавернасным – прынцып *больш / менш*, дзе першыя члены прыведзеных пар (*так, больш*) служаць дадатным аргументам на карысць прапанаванага падыходу да вырашэння таго ці іншага пытання.

Самую вялікую колькасць інфармацыі чалавек атрымлівае зрокавым шляхам (каля 80%), а праз усе астатнія органы пачуццяў паступае ў пяць разоў менш атрыманых звестак, ведаў, таму невыпадкова народная мудрасць цвердзіць, што лепш адзін раз убачыць, чым сто разоў пачуць. Дарэчы, нервы, што вядуць ад вока да мозга ў 25 разоў таўсцей, чым тыя нервы, што вядуць ад вуха да мозга (гл.: Карнегі 1997, 301). У сувязі з гэтым эфектыў-

ным сродкам аргументацыі як у вусным выступленні, так і ў пісьмовым тэксце выступаюць разнастайныя наглядныя ілюстрацыі (фотаздымкі, малюнкі, схемы, чарцяжы, графікі, дыяграмы, табліцы, формулы і інш.), якія не толькі дапамагаюць аптымальна выразіць інфармацыю праз асноўны орган (вока) яе ўспрымання чалавекам, але і прадставіць яе адначасова і раскладзенай на часткі (прааналізаванай), сінтэтычна, структурна арганізаванай, у выглядзе аднаго цэлага, дзе выдзяляюцца асноўныя і дапаможныя часткі (дэталі, кампаненты, элементы – малюнкі, схемы; уласцівасці, функцыі – графік, дыяграма; абстрактная сутнасць у выглядзе закона – формула, некаторыя табліцы, напрыклад, Перыядычная табліца хімічных элементаў Дз. Мендзялеева і інш.). Наглядны матэрыял шырока выкарыстоўваецца і як дыдактычны сродак, і як аргумент, сродак доказу, здатны істотна паўплываць на адрасата (слухача, чытача, успрымальніка інфармацыі), пераканаць яго ў ісціннасці ці, прынамсі, правамернасці таго, аб чым гаворыць адрасант (аўтар, прамоўца).

Пры адсутнасці прамога доступа да структуры, будовы таго ці іншага аб'екта вывучэння, напрыклад, мозг чалавека, унутраны, ці семантычны бок мовы, дзейная сістэма пэўнага біялагічнага арганізма і г.д., прымяняецца прынцып доказу яго аптымальнай унутранай будовы шляхам мадэлявання, праз улік знешніх праяў дзейнасці дадзенага аб'екта. Такі прынцып доказу атрымаў у навуцы найменне *чорная скрыня*, а ўяўленні аб унутранай структуры апошняй залежаць не толькі ад стану, рэгістрацыі, дастасаванасці знешніх праяў у адзінай тэарэтычнай канцэпцыі, у межах якой вызначаецца, прапануецца канструкцыя аб'екта на пэўны перыяд, але і дакладны ці імавернасны прагноз дзейнасці гэтага аб'екта пры змене тых ці іншых варункаў яго функцыянавання (гл.: Эшбі 1959, 127 – 159; Бир 1965, 72 – 84). У гісторыі чалавецтва, напрыклад, вядомы розныя мадэлі сусвету (у прыватнасці, геацэнтрычная Пталамея і геліяцэнтрычная Каперніка), розныя мадэлі атама і г.д. Найбольш доказы дадзеныя пры гэтым атрымліваюцца або шляхам непасрэднага назірання за функцыянаваннем, дзейнасцю, паводзінамі аб'екта (арганізма) у натуральных умовах, або шляхам правядзення спе-

цыяльных експерыментаў, дзе такія ўмовы ствараюцца штучна для больш паскоранага атрымання вынікаў з мэтай распаўсюдзіць іх на натуральныя ўмовы або на іншыя аб'екты (параўн.: у медыцыне доследы над жывёламі і магчымасць прымянення вынікаў на карысць людзей і інш.)

У некаторых сацыяльных сітуацыях, відах чалавечай дзейнасці адсутнічаюць магчымасці правядзення експерыментаў, асабліва калі апошнія закранаюць бяспечнасць ці інтарэсы людзей. Напрыклад, чалавека заўсёды цікавіла пытанне паходжання мовы, якая з наяўных ці існаваўшых раней моў з'яўляецца самай старажытнай, першаснай. Згодна з захаванымі паданнямі індыйскі валадар Акбар праводзіў жудасныя експерыменты з немаўлятамі, што прадстаўлялі бацькоў з рознымі мовамі для таго, каб даведацца пра зыходную мову людзей. З гэтай мэтай Акбар ізаляваў нованароджаных ад бацькоў, слугам, якія кармілі дзяцей і даглядалі за імі, павыдзіраў языкі, каб не маглі гаварыць і тым самым навучыць дзяцей маўленню, і праз некалькі гадоў зайшоў да падвыпрабавальных даведацца, што яны будуць гаварыць і на якой мове. Зразумела валадар нічога канкрэтнага не пачуў, акрамя нечленападзельных гукаў, што нагадвалі звярыныя.

Эксперыменты згаданага кшталту грамадства ніколі не дазволіць праводзіць ніякім даследчыкам, вучоным, тым не менш пастаўленае пытанне застаецца. У такіх выпадках праводзяцца так званыя разумовыя експерыменты, калі навукоўцы ўяўляюць сабе тую ці іншую сітуацыю і на аснове свайго досведу, здаровага сэнсу робяць адпаведныя высновы. У прыведзеным выпадку з експерыментам Акбара можна і без падобнага доследу прамадэліраваць сітуацыю ўяўна, пасля чаго адназначна заключыць, што ізаляванае дзіця не загаворыць ні на якой мове, або загаворыць на той мове, у асяроддзі якой будзе выходзіць, г. зн. не абавязкова на мове сваіх бацькоў. Адсюль можна зрабіць выснову, што мова служыць не біялагічным, а грамадскім здабыткам людзей, уяўляе сабой сацыяльную з'яву.

Даволі шырока выкарыстоўваюцца ў якасці аргумента пры выкладанні тых ці іншых палажэнняў спасылкі на прэцэдэнты, тыпу *Вось у ЗША, Японіі, краінах Заходняй Еўропы няма калгасаў, і жыхары гэтых рэгіёнаў цалкам забяспечаны сельскагаспа-*

дарчай сыравінай, прадуктамі харчавання, таму і нам трэба адмаўляцца ад калгаснага спосабу вядзення сельскай гаспадаркі, якая не задавальняе цалкам нашы патрэбы. Пры падобнай аргументацыі, аднак, неабходна ўлічваць не толькі канечныя вынікі назіранняў, параўнанняў, але і цэлы комплекс спадарожных фактараў, якія ў дадзеным выпадку ўключаюць ментальныя звычкі людзей, гісторыю, культуру, традыцыі пэўнай краіны, эканамічны і сацыяльны ўклад, што існуе на сённяшні дзень і г.д. Таму прапанова імгненна распусціць калгасы на аснове прыведзенага прэцэдэнта можа прывесці да яшчэ горшага стану сельскай гаспадаркі: праблемы трэба вырашаць з улікам цэлага мноства наяўных чыннікаў і мець на мэце пры гэтым істотнае паляпшэнне спраў у сельскай гаспадарцы.

Эфектыўным можа быць аргумент, пабудаваны на аналогіі. Напрыклад, у старажытнаўсходнеславянскіх пісьмовых тэкстах, што захаваліся да нашага часу, сустракаюцца словы *рога*, *оустатъ* 'губастый', *брадатъ* 'барадаты', *оуста* 'губы', *брада* 'барада', але адсутнічае слова, якое ў сучаснай беларускай мове сустракаецца ў выглядзе *барадаты*. Для рэканструкцыі, узнёўлення такога слова можна ўжыць метада аналогіі, для чаго будзем элементарную формулу рога: *рогатъ* = *оуста*: *оустатъ* = *брада*: *x*, дзе *x* па аналогіі са словамі *рогатъ*, *оустатъ* і выводзіцца як **брадатъ*. Узноўленая словаформа пазначаецца зорачкай, і безумоўна існавала ў старажытнаўсходнеславянскай мове, але з-за таго, што да нас дайшла толькі абмежаваная колькасць старажытных рукапісаў (друкаваных, шматтыражных на той час не існавала, а рукапісы здольны гарэць, знішчацца, выкрасацца і да т.п.), аказалася не зафіксаванай у іх.

За сваю шматвекавую гісторыю народ назапасіў многа досведу, мудрасці, трапных назіранняў, якія выкрышталізаваліся моўнымі сродкамі ў выглядзе фразеалагізмаў, крылатых слоў, афарызмаў, прыказак і прымавак, выслоўяў, што з'яўляюцца не толькі своеасаблівымі самацвітамі мовы, яе аздобай, але і згусткам каштоўнага вопыту, выпрабаванага часам. Дарэчнае ўжыванне як у вусных выступленнях, так і ў некаторых пісьмовых тэкстах разнастайных устойлівых выразаў тыпу *У чужое проса не сунь носа; Які пан, такі і жупан; Бачыць вока, ды ля-*

жыць далёка; У крыніцу неносяць вадзіцу; Як не стала хлеба, дык і нож не трэба; Нап'ецца, дык з царамі б'ецца, а як прасніцца, дык і курыцы баіцца; Як не грэе дух, дык не сагрэе і кажух і інш. (гл.: Санько 1991) надае звычайна маўленню пэўную доказнасць, прывабнасць, пераканальнасць.

Дасціпныя жарты, лаканічныя і змястоўныя анекдоты, гумарыстычныя асвятленні некаторых "сур'ёзных" довадаў, палажэнняў апанента ці праблемы, што разглядаецца ў выступленні, дакладзе, артыкуле здатны схіліць слухачоў на бок прамойцы, выклікаць іх сімпатыі. Аргументацыя згаданымі моўнымі сродкамі і жанрамі ўздзейнічае найперш на пачуцці адрасатаў, на іх эстэтычны густ, на іх настрой, што ў цэлым істотна ўплывае на канечную станоўчую ацэнку той ці іншай прамовы, а пры роўным інтэлектуальным змесце, дапусцім, двух выступленняў перавага будзе аддадзена таму з іх, дзе выкарыстана больш аргументаў падобнага псіхалагічнага кшталту.

Спецыфічнай аргументацыяй служыць і характар мэтазгоднасці тых ці іншых палажэнняў, тэзісаў, прапаноў выступлення, наколькі яны ўяўляюць інтарэс менавіта для дадзенай аўдыторыі, для пэўнай групы адрасатаў; якая асабістая выгада, карысць для іх прафесіянальных ведаў, для практычнай дзейнасці прадстаўляюць пэўная думка, меркаванне, выснова канкрэтнага выступлення. У пэўных сітуацыях нават аксіяматычныя палажэнні, якія не адпавядаюць інтарэсам, агульнаму настрою, жаданням слухачоў, могуць успрымацца неадэкватна, а ў асобных выпадках і ваража, адмоўна (гл.: Томсон 2000, 216).

Такім чынам, згаданае прымяненне разнастайных інтэлектуальных і псіхалагічных аргументаў у выступленні аўтара патрабуе ад апошняга не толькі фундаментальных ведаў, але і чуйнага арганічнага кантакту са слухачамі, тонкага адчування настрою аўдыторыі, бо пры яе крытычным стаўленні да тэмы выступлення ці да самога прамойцы ўсе магчымыя доказы, сцвярджэнні, аргументы стануць незапатрабаванымі і не ўспрынятымі адрасатам.

Заклю́чення

Разнастайныя віды маўленчай дзейнасці кіраўніка, як маналагічнай, так і дыялагічнай, як вуснай (даклады, выступленні, прамовы, дыскусіі, тэлефонныя перамовы, субяседаванні і да т.п.), так і пісьмовай (справаздачы, даведкі, шматлікія дзелавыя паперы, тэзісы дакладаў і выступленняў ці самі тэксты гэтых дакладаў і выступленняў і да т.п.), як унутранай (пры абдумванні пэўных пытанняў, тэм, праблем, разважанняў з самім сабой і інш.), так і знешняй (пры скіраванасці вынікаў мысленчай працы, меркаванняў для перадачы іншым людзям) каўзальна звязаны найперш з шмат аблічнымі відамі яго функцыянальнай і практычнай дзейнасці. Пры гэтым вельмі важным і істотным для эфектыўнай працы, для прыняцця аптымальных рашэнняў службыць умелае, арганічнае і дарэчнае дастасаванне кожнага асобнага віду маўленчай дзейнасці да таго ці іншага спецыфічнага віду вытворчай і кіраўніцкай дзейнасці, бо змяшэнне маўленчых і выканальніцкіх (практычных) “жанраў” дзейнасці можа нанесці шкоду справе, ці, прынамсі, не будзе спрыяць максімальнаму дасягненню пастаўленых мэт або вырашэнню стратэгічных і тактычных праблем кіравання.

Чуйнаму, часта інтуітыўнаму сінтэзу (спалучэнню) канкрэтных маўленчых сродкаў і пэўных тыпаў рашэнняў, якія неабходна прыняць кіраўніку, павінны спадарожнічаць тэарэтычныя веды аб мове ў цэлым. Аб характэрных рысах кожнай яе разнавіднасці, аб яе важнейшых стылістычных, экспрэсіўных сродках, каб не толькі фармальна, а і дарэчна, гнутка, арганічна спалучаць іх са зместам думкі, знітаванай з прыняццем пэўных рашэнняў. Хаця адным з галоўных прызначэнняў мовы службыць камунікатыўная функцыя, скіраваная на перадачу інфармацыі, на зносіны паміж людзьмі, не трэба забываць і пра тое, што ў маўленні канкрэтнага чалавека глыбока, пластычна і адэкватна выражаюцца не толькі яго думкі, меркаванні, пачуцці, але і яго, бадай, самая каштоўная рыса – непаўторная індывідуальнасць, самавітасць, адметнасць, якая дазваляе разглядаць гэтага чалавека не як звычайную часцінку людскай масы, а як годную самадастатковую асобу са сваім ары-

гінальным светабачаннем, светаўспрыманнем, светапоглядам, чаго няма ў іншых асоб, і што робіць чалавека вартым новай высокай дадатнай ацэнкі, бо без яго асабістых меркаванняў той ці іншы калектыў людзей будзе і бяднейшым, і менш выразным, і не зусім паўнацэнным. У агульным невычэрпным па змесце здабытку людзей – мове – для кожнага чалавека знаходзяцца сродкі, якія патэнцыяльна здольны выразіць менавіта яго індывідуальную сутнасць, што пры спалучэнні з іншымі непаўторнымі асобамі і стварае багацце і вартасць творчага калектыву, ляжыць у падмурку яго плённай і эфектыўнай працы, забяспечвае поспех у яго дзейнасці. Чым больш індывідуальнай з'яўляецца выказаная словамі думка, тым больш яна магутная, дзейсная, уплывовая (гл.: Чаадаев 1908, 153).

Яркая індывідуальнасць чалавека павінна выражацца ў многіх відах яго маўленчай дзейнасці (праблемных дакладах і выступленнях, дыскусіях, некаторых перамовах і інш.), але тым не менш некаторыя яе віды, асабліва ў сферы афіцыйна-дзелавой дзейнасці (справаздачы, запаўненне бланкаў, анкет, службовыя дакументы, даведкі і да т.п.) маюць пераважна надывідуальны, сацыяльны характар, бо гэтага патрабуюць часта паўтаральныя, стандартызаваныя віды прафесійнай дзейнасці кіраўніка, для якіх у мове выпрацаваны пэўныя штампы, устойлівыя спосабы вербальнага выражэння, стандартызаваныя формы дзелавых папер з пастаяннымі рэквізітамі. Індывідуальнае і сацыяльнае ў розных відах маўленчай дзейнасці кіраўніка або выразна размяжоўваецца, або змешваецца ў тых ці іншых прапорцыях у адпаведнасці з характарам прафесійнай дзейнасці, тэмы абмеркавання, складу ўдзельнікаў дыскусіі, нарады або слухачоў (пры вусным дакладзе), знешняй сітуацыяй зносін і г.д.

Непасрэдна вербальныя сродкі (словы, словазлучэнні, сказы) выказвання думак служаць у многіх выпадках толькі своеасаблівай упаковачнай абалонкай, гучальнай (пры вымаўленні) або зрокавай (пры напісанні) формай, змест якой здатны мяняцца ў залежнасці ад умелага выкарыстання невычэрпных парамоўных сродкаў (тон і мадуляцыя голасу, інтанацыя, громкасць і тэмп маўлення, паўзы і інш.; шматлікія і разнастайныя жэсты,

поза прамоўцы, выраз яго твару, міміка, рухі цела, позірк, уменне трымаць сябе перад аўдыторыяй і інш.). Таму часта важна асабліва пры вусных выступленнях, не тое, што сказана, а як сказана і хто сказаў. Адна і тая ж думка ў моўным выкананні розных людзей успрымаецца далёка не заўсёды адэкватным, аднолькавым спосабам. Тое ж тычыцца і адпаведных парамоўных сродкаў, здатных істотна мяняць сэнс выказвання, што складаецца з адных і тых жа слоў (параўн.: *Ты ў мяне вось тут сядзіш* у адным выпадку паказаць жэстам на пэўнае месца ў аўдыторыі, а ў другім — пастукаць сябе далонню па патыліцы). Эфектыўнымі парамоўнымі сродкамі пры вусных выступленнях служаць наглядныя ілюстрацыі (схемы, малюнкi, табліцы, дыяграмы і да т.п.), зробленыя ў выглядзе асобных лістоў, запісаў на дошцы і г.д., якія (ілюстрацыі) шырока выкарыстоўваюцца ў спецыяльных пісьмовых тэкстах.

Сказаныя або напісаныя палажэнні, тэзісы, прапановы, меркаванні набываюць вялікую сілу, аказваюць неабходны ўплыў, прамое дзеянне на адрасатаў, калі падмацоўваюцца разнастайнымі аргументамі, шматлікімі відамі інтэлектуальных і псіхалагічных доказаў, фактычным матэрыялам, статыстычнымі падлікамі, дарэчнымі цытатамі аўтарытэтных людзей ці кампетэнтных спецыялістаў, вынікамі сацыялагічных апытанняў, умелым выкарыстаннем прыказак, прымавак, крылатых слоў, фразеалагізмаў, фальклорных сюжэтаў і інш.

Поспех у маўленчай дзейнасці і ў звязанай з ёй прафесійнай дзейнасцю залежыць не толькі ад умення добра і аргументаваць гаварыць, але і ад умення ўважліва слухаць, карэктна і па сутнасці тэмы фармуляваць пытанні, ад добразычлівых адносін да суб'едніка ці слухача, ад пошуку, знаходжання, прыняцця рашэнняў, якія б адпавядалі інтарэсам суразмоўцаў ці партнёраў па перагаворах.

Самы магутны, самы незаменны, самы поліфункцыянальны рабочы інструмент, які штомінутна знаходзіцца ў выкарыстанні чалавека інтэлектуальнай працы, – гэта мова. Умелае ўжыванне яе ў розных дзелавых сітуацыях службы надзейнай асновай і здатным сродкам паспяховай дзейнасці любога кіраўніка.

Літаратура

- Адамар Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики. – М.: Советское радио, 1970. 152 с.
- Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка. – М.: Советская энциклопедия, 1968. 600 с.
- Алексеев В. П. Становление человечества. – М.: Издательство политической литературы, 1984. 462 с.
- Алексеев Д. И., Гозман И. Г., Сахаров Г. В. Словарь сокращений русского языка. – М.: Русский язык, 1983. 487 с.
- Антанюк Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія. Фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыянаванне. – Мн.: Навука і тэхніка, 1987. 240 с.
- Асновы культуры маўлення і стылістыкі. – Мн.: Універсітэцкае, 1992. 255 с.
- Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Издательство иностранной литературы, 1955. 416 с.
- Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. 424 с.
- Беларуская граматыка. Ч.1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. 431 с.
- Бернал Дж. Наука в истории общества. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. 735 с.
- Бир С. Кибернетика и управление производством. – М.: Наука, 1965. 391 с.
- Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. 2. – М.: Издательство АН СССР, 1963. 391 с.
- Браим И. Культура делового общения. – Мн.: ИП Эко – перспектива, 1998. 174 с.
- Брунер Дж. Психология познания. – М.: Прогресс, 1977. 412 с.
- Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Госучпедгиз, 1959. 626 с.
- Бюлер К. Теория языка. – М.: Прогресс, 1993. 502 с.
- Введенская Л. А., Павлова Л. Г. Культура и искусство речи. – Ростов-на-Дону, Феникс, 1998. 573 с.
- Вечер Л. С. Секреты делового общения. – Мн.: Вышэйшая школа, 1996. 367 с.
- Вилсон Г., Маклафлин К. Язык жестов. Путь к успеху. – СПб.: Питер, 2000. 224 с.
- Выготский Л. С. Собрание сочинений в шести томах. Т. 2. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1982. 504 с.
- Гейзенберг В. Физика и философия. – М.: Издательство иностранной литературы, 1963. 293 с.
- Гельб И. Е. Опыт изучения письма. Основы грамматики. – М.: Радуга, 1982. 366 с.

- Гиро П. Проблемы и методы статистической лингвистики // Общее языкознание. Хрестоматия / Сост. Б.И. Косовский. – Мн.: 1976. С. 44-63.
- Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. 486 с.
- Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1980. 335 с.
- Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М.: Наука, 1980. 104 с.
- Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. 398 с.
- Довлатов С. Заповедник. – Л.: Васильевский остров, 1990. 95 с.
- Дубовик А. Е. Англо-русско-белорусский словарь менеджера. – Мн.: Вышэйшая школа, 1996. 320 с.
- Дьячков М. В. Креольские языки. – М.: Наука. 106 с.
- Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае. – Мн.: Беллітфонд, 2000. 448 с.
- Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи. – Ярославль: Ярославский пединститут им. К. Д. Ушинского, 1990. 81 с.
- Жинкин Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи // Вопросы языкознания. 1964. № 6. с. 26 – 38.
- Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. – Самара: Издательство “АВС”, 1997. 704 с.
- Каррас Ч. Л. Искусство ведения переговоров. – М.: Эксмо, 1997. 400 с.
- Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // В.А. Звегинцев. История языкознания 19 – 20 веков в очерках и извлечениях. Ч. 2. – М., 1965. С. 85 – 90.
- Каўрус А. А. Дакумент па-беларуску. Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка. – Мн.: Беларусь, 1994. 160 с.
- Клышка М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. – Мн.: Вышэйшая школа, 1993. 445 с.
- Колтунова М. В. Деловое письмо. Что нужно знать составителю. – М.: Дело, 1999. 112 с.
- Колшанский Г. В. Контекстная семантика. – М.: Наука, 1980. 150 с.
- Колшанский Г. В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. 81 с.
- Критчли М. Афазиология. – М.: Медицина, 1974. 232 с.
- Курбатов В. И. Искусство управлять общением. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. 352 с.
- Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 25. Контрастивная лингвистика. – М., 1989. С. 32 – 62.
- Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1994. 463 с.
- Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. Т. 1. – Мн.: АН Беларусі, 1993. 160 с.

- Лепешаў І. Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі. Практыкум. – Мн.: Універсітэцкае, 1989. 207 с.
- Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мн.: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. Т. 1. 590 с; Т. 2. 607 с.
- Лепешаў І. Я.. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. – Мн.: Народная асвета, 1993. 200 с.
- Лещева Л. М. Лексическая полисемия в когнитивном аспекте. – Мн.: МГЛУ, 1996, 246 с.
- Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. Избранные работы. – М.: Наука, 1976. 381 с.
- Лурия А. Р. Маленькая книжка о большой памяти. – М.: Издательство Московского университета, 1968. 88 с.
- Майзель С. С. Пути развития корневого фонда семитских языков. – М.: Наука, 1983. 308 с.
- Машинный фонд русского языка. Идеи и суждения. – М.: Наука, 1986. 240 с.
- Миллер Дж. Магическое число семь, плюс или минус два: О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию // Инженерная психология. – М.: 1964. С. 192 – 225.
- Михайлов А. И., Черный А. И., Гиляревский Р. С. Научные коммуникации и информатика. – М.: Наука, 1976. 435 с.
- Мишаткина Т. В., Бороздина Г. В. Культура делового общения. – Мн.: Союз НПК РБ, 1997. 283 с.
- Муравьев В. Л. О языковых лакунах // Иностранные языки в школе. 1971. № 1. С. 40 – 41.
- Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн.: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1983. 792 с.
- Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. 352 с.
- Никольский Л. Б. Язык в политике и идеологии стран зарубежного Востока. – М.: Наука. 1986. 196 с.
- Ниренберг Д. Маэстро переговоров. – Мн.: Парадокс, 1997. 416 с.
- Павлов И. П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. – М.: Медгиз, 1951. 507 с.
- Панов М. В. О слове как единице языка // Ученые записки Московского государственного педагогического института. Т. 51. Вып. 5. 1956. С. 129 – 156.
- Пешковский А. М. Избранные труды. – М.: Учпедгиз, 1959. 252 с.
- Плотнікаў Б. А. Агульнае мовазнаўства. – Мн.: Універсітэцкае, 1994. 350 с.
- Плотников Б. А. Семиотика текста. Параграфемика. – Мн.: Вышэйшая школа, 1992. 190 с.

- Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. 615 с.
- Прыказкі і прымаўкі ў дзвюх кнігах. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976. Кн. 1. 559 с.; Кн. 2. 616 с.
- Разанаў А. Рэчаіснасць. Мн.: БГАКЦ, 1998. 198 с.
- Русецкий В. Ф. Культура речи учителя. Практикум. – Мн.: Універсітэцкае, 1999. 239 с.
- Русский мат. Антология. – М.: Издательский дом “Лада М”, 1994. 304 с.
- Русский мат. Толковый словарь. – М.: Глагол, 1997. 304 с.
- Русско-белорусский словарь. Изд. 4-е, исправленное и дополненное. – Мн.: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. Т. 1. 735 с.; Т. 2. 783 с.; Т. 3. 800 с.
- Русско-белорусский словарь делопроизводственной и архивной терминологии. – Мн.: Полымя – БелНДІДАС, 1997. 441 с.
- Санчес Ф. “Минерва” или о первоосновах латинского языка// Л.А.Малявина У истоков языкознания нового времени. М.: 1985. – С. 99-110.
- Санько З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. – Мн.: Навука і тэхніка. 1991. 218 с.
- Сисмен Л., Дип С. Верный путь к успеху. 1600 советов менеджеру. – Мн.: 1996. 382 с.
- Словарь менеджера. – Мн.: Вышэйшая школа, 1992. 136 с.
- Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. – Мн.: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1987. 903 с.
- Смелкова З. С. Деловой человек: Культура речевого общения: Пособие и словарь-справочник. – М.: КУБК-а, 1997. 192 с.
- Сопер П. Л. Основы искусства речи. Книга о науке убеждать. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 446 с.
- Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1997. 695 с.
- Старычонок В. Д. Полісемія ў беларускай мове. – Мн.: МДПУ імя М. Танка, 1997. 232 с.
- Старычонок В. Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы. – Мн.: Вышэйшая школа, 1991. 255 с.
- Технология речевого общения. – Мн.: Экономпресс, 1999. 120 с.
- Тигер П. Д., Тигер Б. Б. Делай то, для чего ты рожден. – М.: Армада, 1996. 491 с.
- Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1996. 783 с.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў пяці тамах. – Мн.: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т.1, 1977. 608 с.; Т.2, 1978. 768 с.; Т. 3, 1979. 672 с.; Т.4, 1980. 768 с.; Т. 5, кн.1, 1983. 663 с.; кн.2, 1984. 608 с.

- Томсон П. Самоучитель общения. – СПб.: Питер, 2000. 256 с.
- Толковый словарь русского языка/ Под ред. Д. Н. Ушакова. Т. 1. – М.: Советская Энциклопедия, 1935. 1565 с.
- Трансформация личности. – Одесса: Хаджибей, 1995. 352 с.
- Ульманн С. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология // Новое в лингвистике. Вып. 2. – М., 1962. С. 17 – 44.
- Фанетыка слова ў беларускай мове. – Мн.: Навука і тэхніка, 1983. 200 с.
- Холодович А. А. Проблемы грамматической теории. – Л.: Наука, 1979. 304 с.
- Цікоцкі М. Я. Стылістыка беларускай мовы. – Мн.: Універсітэцкае, 1995. 294 с.
- Чаадаев П. А. Философские письма и апология сумасшедшего // М. М. Щербатов. О повреждении нравов в России. – М., 1908. С. 89 – 169.
- Черри К. Человек и информация. – М.: Связь, 1972. 368 с.
- Честара Дж. Деловой этикет. – М.: Гранд, 1999. 334 с.
- Чуковский К. Высокое искусство. О принципах художественного перевода. – М.: Искусство, 1964. 355 с.
- Чуковский К. Живой как жизнь. – М.: Молодая гвардия 1962. 175 с.
- Шуба П. П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. – Мн.: Народная асвета, 1993. 167 с.
- Шчэрбін В. К. Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі. – Мн.: Беларускі кнігазбор, 1996. 140 с.
- Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957.
- Эйнштейн А. Общий язык науки // Эйнштейновский сборник. – М.: 1966. С. 12 – 14.
- Эшби У. Р. Введение в кибернетику. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. 432 с.
- Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік. – Мн.: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1992. 636 с.
- Юрэвіч А. К. Стылістыка беларускай мовы. – Мн.: Вышэйшая школа, 1992. 288 с.
- Языкознание в Японии. – М.: Радуга, 1983. 315 с.
- Якобсон Р. В поисках сущности языка // Семиотика. – М., 1983. С. 102 – 117.
- Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: “за” и “против”. – М., 1975. С. 193 – 230.
- Янкоўскі Ф. Беларускае літаратурнае вымаўленне. – Мн.: Народная асвета, 1966. 91 с.
- Ulmann S. Meaning and Style. Collected Papers. – London: Oxford, 1973. 147 p.

Змест

Уступ	3
Глава 1. Неабходныя звесткі аб мове	7
1.1. Месца і роля мовы ў грамадстве	7
1.2. Функцыі мовы	10
1.3. Літаратурная мова і моўная норма	16
1.4. Сацыяльнае і індывідуальнае ў мове	19
1.5. Суадносіны мовы і мыслення	22
1.5.1. Агульны стан суадносін праблемы мовы і мыслення	22
1.5.2. Паняцце аб унутраным маўленні	27
1.5.3. Мова і пазнанне	29
1.6. Формы і віды маўленчай дзейнасці	32
1.7. Прэсупазіцыя як арганічны фактар маўлення	39
1.8. Парамоўныя сродкі вербальнай камунікацыі	44
1.9. Змяненні ў мове	46
Глава 2. Стылістыка. Культура маўлення кіраўніка	52
2.1. Стылістычнае чляненне мовы	52
2.2. Асноўныя стылістычныя сродкі мовы	60
2.3. Полісемія і аманімія	64
2.4. Сінанімія і антанімія	70
2.5. Паняцце аб унутранай форме	74
2.6. Культура маўлення і яе асноўныя кампаненты	79
2.7. Дакладнасць, лагічнасць і дарэчнасць маўлення	83
2.8. Чыстата, багацце і выразнасць маўлення	85
Глава 3. Дзелавыя зносіны кіраўніка	88
3.1. Паняцце аб інфармацыі і спецыяльнай лексіцы	88
3.2. Агульная характарыстыка дзелавых зносін	95
3.3. Доклады, выступленні і іх структура	99
3.4. Этыкет дзелавых тэлефонных размоў	103
3.5. Пісьмовыя дакументы ў сферы дзелавых зносін	106
3.6. Віды аргументацыі ў дзелавых зносінах	109
Заклучэнне	118
Літаратура	121

Плотнікаў Браніслаў Аляксандравіч
Кіраўніку аб мове

Рэдактары: Н.М. Цыбульская, А.І. Класеп
Тэхнічны рэдактар Т.С. Баранава
Камп'ютэрная вёрстка В.М. Якубовіч
Мастак А.А. Стасевіч

Ліцэнзія ЛВ №334 ад 22.10.98.

Падпісана да друку 26.03.01.

Фармат 60×84 ¹/₁₆. Папера пісчая №1.

Друк трафарэтны. Ум. друк. арк 6,5.

Ул.-выд. арк 6,3. Тыраж 250. Заказ 199. Цана дагаварная.

Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь

Надрукавана ў Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце
Рэспублікі Беларусь

220007, г. Мінск, вул. Маскоўская, 17

